

İTTİHATÇILARIN TÜRKLEŞTİRME SİYASETİYLE İLGİLİ İDDİALAR VE TARİH YAZIMINDAKİ ÇELİŞKİLER

Nejla GÜNAY*

ÖZET

İttihatçuların Osmanlıcı mı yoksa Türkçü mü oldukları ihtilaflı bir konudur. İttihatçılar Osmanlıcılık siyaseti izlediklerini ifade etseler de bazı araştırmacılar izlenen Osmanlıcılık politikasının aslında Türkçülük ile aynı anlama geldiğini iddia ederler. Bu iddiaların kanıtlanması noktasında tarih yazımı ile ilgili çeşitli çelişkilere ortaya çıkmaktadır.

İttihatçuların içinde çok farklı görüşleri savunan kişiler vardı. Bunlar arasında Türkçü görüşleri savunanlar da bulunmaktaydı. Ancak bu kişiler partinin yönetim kademesinde görevlendirilmemişti. Türkçü görüşü savunanlardan Ziya Gökalp, partide Merkezi Umumi üyesi olarak görev yapmaktaydı. Ancak onun konumu gençlik teşkilatlanması ile sınırlandırılmış ve kendisi karar verenler arasına alınmamıştı. İttihat ve Terakki Partisi, her görüşten olanları partiye kabul etti. Ancak Osmanlıcılık ve İslamcılık politikası olarak belirlediği çizgisini hiç değiştirmedii.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki, Osmanlıcılık, Türkçülük, Türkleştirme, Ziya Gökalp.

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Ankara/Türkiye, ngunay@gazi.edu.tr

CLAIMS RELATED TO THE UNIONIST POLITY OF TURKIFICATION AND CONTRADICTIONS IN HISTORY WRITING

ABSTRACT

Whether the unionists were Ottomanists or Turkists is a matter of debate. Although the unionists claimed that they were following the polity of Ottomanism some reseaechers maintain that the polity of Ottomanism that was followed had infact the same meaning with Turkism. In relation with proving these claims there are some contradictions about history writing.

Among the unionists there were people who advocated various ideas. There were also ones who advocated Turkist views. One of these people, Ziya Gokalp functioned as the central common member of the party. But his position was limited with the youth organisation and he was not chosen as a decision maker. Union and Progress accepted everyone from all sides to the party. But it never changed its line which it accepted as Ottomanism and Islamism.

Key Words: Union and Progress, Ottomanism, Turkism, Turkification, Ziya Gokalp

Giriş

İttihatçıların Osmanlıcı mı yoksa Türkçü mü oldukları ihtilaflı bir konudur. İttihatçıların ideolojisi, kendi söylemleri ve çıkardıkları gazetelerin yayın politikasına göre “İttihad-ı Anasır” yani bütün Osmanlı uluslarının birliği esasına dayanmaktaydı. Buna bağlı olarak izledikleri politika Osmanlıcılıktı. Osmanlıcılık kavramı hakkında farklı bakış açıları bulunmaktadır: Bazı araştırmacılar, Osmanlıcılık politikasının “Türk Milliyetçiliği” ile aynı anlama geldiğini¹ ve bunun bir Türkleştirme politikasından başka bir şey olmadığını, İttihat ve Terakki Partisi’nin “Osmanlıcılık” politikası izlerken bile gerçek niyetinin bütün unsurları “Türkleştirmek” olduğunu bu nedenle parti üyeleri arasında gayrimüslim ve Türk olmayanlara rastlansa bile bunların yönetim kademesine asla sokulmadıkları görüşünü savunmaktadır.² Bazıları ise Osmanlıcılık fikrinin Osmanlı’ya bağlı unsurlar arasında yayılan milliyetçilik akımlarını engellemek için ortaya çıktığını ifade etmekte, Ermeni ve Arap vatandaşlar arasında milliyetçilik eğiliminin iyice artmasından dolayı imparatorluğun dağılacağı endişesi taşıyan yöneticilerin İslamcı ve Osmanlıcı politikalarına sınıksız sarılarak bunun önüne geçmeye çalıştığını düşünmektedir.³ Bir başka görüşe göre ise Türk milliyetçiliğinin kültürel ve dinî birlik olduğu şu şekilde ifade edilmektedir:⁴ “*Osmanlılar döneminde Balkanlarda oluşan Müslüman Türk topluluğu aşiret, kabile, hatta soy kimliklerinden geniş çapta ayrılarak ilk kez halk liderleri idaresinde yeni bir topluluk meydana getirmiş,*

1 Bu yöndeki görüş için bkz. M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İletişim Yay., İstanbul, s.631-632.

2 Taner Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu**, İmge, Ankara 1999, s.91-101; Raymond H. Kévorkian, **Le Génocide des Arméniens**, Odile Jacob, Paris 2006, p.155; Yuri Aşatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, çev. Mazlum Beyhan&Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1974, s.286. Hatta o dönemde Taşnaksutyun Partisi’ne mensup olan Şahan Natali, anılarında Türkçülük fikriyle ortaya çıkan İsmail Gaspralı, Hüseyinzade Ali, Yusuf Akçura gibi isimlerin fikirlerinin İttihat ve Terakki tarafından harfiyen uygulandığını, devletin politikasının Türkçülük(Türkleştirme) olduğunu ve bu isimlerin esas amacının Ermenileri çiğneyip Anadolu ve Azerbaycan’ın siyaseten birleştirilmesi olduğunu iddia eder. Bkz. Şahan Natali, **Biz Ermeniler ve Türkler**, çev. Nihal Aktan, Péri Yay., İstanbul 2008, s.48-50; Ahmet Yıldız, **Ne Mutlu Türküm Diyebilene, Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)**, İletişim Yay., İstanbul 2001, s.75;

3 Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Doğu Batı Yay., İstanbul t.y., s.398; Yusuf Sarıнай, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları**, Ötügen, İstanbul 2005, s. 103.

4 Kemal H. Karpat, **Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 16.

zamanla modern millete götürecektir bir siyasi topluluk kurmuştur. Bu topluluk ırka değil kültür ve ortak dine dayanan bir millet idi ve Türk asıllı olmayan diğer tüm Müslümanları da içine almaktaydı. Buradaki "millet" kimliği görünürde etnik bir anlam taşıdığı için 19. yüzyılda Balkanlarda türeyen Yunan, Bulgar, Sırp etnik milliyetçiliğine benzer tarafları vardı ve zamanla İttihat ve Terakki döneminde bir Türk milliyetçiliği olarak kolayca ortaya çıkabilmişti. Yine de Rumeli'de ve Anadolu'da oluşan Türk kimliği Balkanlardaki Hıristiyan milliyetçiliğinden farklıydı. İttihat ve Terakki'nin milliyetçiliği, Osmanlı döneminde Balkanlarda Anadolu Türkmen, Yörük, (Oğuz) göçlerinin ortaya çıkardığı "Türk" kimliği gibi kültürel idi ve din birliğine dayanmaktaydı. Unutulmaması gereken bir gerçek vardır; Rumeli'de ve Avrupa'da yaşayan Müslümanlar etnik kökenleri ne olursa olsun daima "Türk" olarak görülmuş ve öyle adlandırılmıştır."

İttihatçıların Türkleştirme politikaları izlediği konusunda çeşitli kaynaklarda bazı iddialara yer verilmektedir. Bu iddialar şu şekilde örneklendirilebilir: "Jön Türkler Hıristiyan unsurların değerli olduğunu anlamışlardı; Abdülhamit'in yaptığı gibi onları yok etmek istemiyorlardı; ama Osmanlı Devleti'nde ayrı partiler hâlinde işbirliği yapmayı da hiç istemiyorlardı. 'Milletler' kurum olarak, Abdülhamit'in mutlakiyeti kadar nefret uyandırıyorlardı. 'Millet' ilkesi yerine, programlarına 'Osmanlılaştırma' prensibini koydular. Türkler, Türk olmayanları sırtlarında kambur gibi taşımak istemiyorlardı; tekdüze Türk varlığına kavuşmak arzundaydılar. Parlamentoda bu program, orta öğrenimde Türkçenin tek ve mecburi dil olması maddesiyle ifadesini buldu. Ermeni delegeler Serbest Fırkayla birlikte bu öneriyi itiraz ettiler." ⁵ diyerek bu politikanın temelinde Türkçenin okullarda zorunlu dil hâline getirilmesi olduğunu ima etmektedirler. Öte yandan aynı yazarlar bu fikirlerini beyan ettikleri paragrafın sonunda "1914-15 kışında, stratejik başarısızlıklar yüzünden, fetih ve prestij umutları vaktinden önce söndü; 1912'deki gibi başarısızlığa uğranıldı ve Jön Türkler yurt içinde "Osmanlılaştırma" siyasetine dört elle sarıldılar. Osmanlılaştırma, Jön Türkler için bir takıntı hâlini almıştı. Savaş açtıktan sonra ilk eylemleri kapitülasyonları reddetmek oldu. Türkçe, imparatorluğun resmî işlerinde kullanılan tek dil hâline getirildi ve bu da indirilen son darbeydi. Sadece bir yıl arayla atılan bu adımlar, Alman müttefikleri arasında

5 James Bryce&Arnold Toynbee, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916**, çev. Atilla Tuygan-Jülide Değirmenciler, cilt 2, Pencere Yay., İstanbul 2006, s. 457.

şaşkınlık yarattı. Bu ruh hâli içinde Ermeni sorununu ele aldılar; o sırada, Ermeni olayı önemli bir aşamaya girmişti.⁶ şeklindeki görüşleriyle İttihatçıların izlediği politikanın “Türkçülük mü?” yoksa “Osmanlıcılık mı?” olduğu konusundaki kararsızlıklarını ifade ederler.

Bu yöndeki bir başka görüşe göre; “Balkan Savaşlarındaki büyük kayıplardan sonra İttihat ve Terakki, Türk olmayan unsurlara güvenilemeyeceği tezini geliştirdi. Öte yandan Osmanlı parlamentosunda unsurlar arasında hoş olmayan davranışlar gözlenmeye başlandı. Unsurlar birbirlerini yok sayıp kaldıramamaya ve birbirlerini tehdit ve küfürlerle provoke etmeye başladılar. Bu sadece azınlıklar arasında değil parlamentonun tüm üyeleri için geçerliydi. Özellikle Balkan Savaşı’ndan itibaren azınlık üyeler, İttihatçılarla, bazı yasaları Türkleştirme olarak algıladıklarından söz dalaşına girdiler. İttihat ve Terakki’ye karşı ortak tavır alabildiler. İttihat ve Terakki, Balkanlardaki Osmanlı Müslümanlarının başına gelenleri gündeme getirip azınlıkları tehdit etti. Detaylı bir program olmamasına rağmen İttihatçı önderler vatan demografisini kuvvet yardımıyla değiştirip homojenize etme konusunda daha azimli hâle geldiler. Parti ideologu Ziya Gökalp, sıklıkla Osmanlı toprakları dışındaki Müslümanlara odaklanarak imparatorluğu Türkleştirmek konusunu işlemekteydi. Gökalp’e göre bu yeni bir Türkiye olacaktı.”⁷ Benzer bir başka görüşe göre; “Türkçü görüş, kendisine en iyi ortamı, Balkan Savaşı’nın getirdiği bunalım yıllarından sonra İttihat ve Terakki’de bulmuştu. İttihatçı yöneticiler, Türk olmayan unsurları Türkleştirmeye ve bu ülkeyi Türklerin vatani yapmaya karar vermişlerdi. Aslında bu da ulusçuluğun bir başka yönden ortaya çıkmasından başka bir şey değildi. Türkçülük ideolojisinin hâkimiyeti alanına giren İttihatçılar, Osmanlı Devleti’ni, tamamen Türklerden oluşan dikensiz bir gül bahçesi yapmayı hedef olarak seçmişlerdi. Bu vatani Türk olmayan unsurlarla paylaşmaktan vazgeçmişler ve bu yönde gerekli uygulamaları hayata geçirmeye karar vermişlerdi.”⁸ İddialar bu kadarla sınırlı değildir. Bu çalışmada; İttihatçıların ideolojileri ile Türkleştirme politikası izleyip izlemediklerinin araştırılması amaçlanmaktadır.

6 Bryce&Toynbee, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermenilere**, s. 458.

7 Uğur Ü. Üngör, **CUP Rule in Diyarbakir Province, 1913-1923, University of Amsterdam, Department of History Master’s Thesis** “Holocaust and Genocide Studies”, 2005, p. 18.

8 Nesim Ovadya İzrail, **1915 Bir Ölüm Yolculuğu Krikor Zohrab**, Pencere Yay., İstanbul 2013, s.310.

İttihatçıların İzlediği Politika ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler

İttihat ve Terakki'nin izlediği politikalarla ilgili iddialar ne derece doğrudur? Bu soruyu cevaplandırabilmek için o dönem politikacılarıyla aydınlarının fikir ve davranışlarını, dünyanın ve Osmanlı Devleti'nin hızlı bir siyasî değişim sürecine girdiğini göz ardı etmeden irdelemek gerekir: İttihat ve Terakki Türk milliyetçisi bir hareket olarak kurulmadı. Jön Türkler kendilerini devletin sorunlarını çözmeye çalışan entelektüel elitler olarak görüyorlardı. İttihat ve Terakki'nin bazı yayınlarında Panislamîk temalara rastlansa da Jön Türklerin çoğu bunu pragmatik olarak yapmaktaydı. Kendi dünya görüşlerini anlatmaktan çok kamuoyunun desteğini almaya çalışıyorlardı. Kendi aralarındaki yazışmalarda bunlardan bir kısmı laik olduğunu ifade ediyordu. Jön Türklerin güçlü oldukları dönemlerde çıkarılan yasalar bunu açığa vurur. Yargının laikleştirilmesi, evliliklerde kadın haklarındaki artış ile bağlılık ve sadakatın öne çıkarılmasıyla unsurlar arasında vatandaşlık kavramının geliştirilebileceği düşüncesi ve bu konuda gösterilen çabalar bu duruma örnek oluşturmaktadır.⁹

II. Abdülhamit döneminde aydınlar arasında Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük akımlarıyla ilgili olarak yapılan tartışmalar II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da devam etti. Burada en çok dikkat çeken husus aydınların bu fikirlerin tamamından etkilenebildiği, bir fikre mensup olduğunu ifade eden bazı aydınların zaman zaman bazı konularda fikir ayrılığına düştükleri kişilerin görüşlerini savunabildikleridir. Mesela İslam birliğine önem vermesiyle tanınan II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasî'yi ilan etmek suretiyle Osmanlıcılık fikrinin en önemli uygulayıcısıdır. Yine Müslümanların birliğine önem veren şair Mehmet Akif'in şiirlerinde Türkçü düşünceye rastlamak mümkündür. Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Şinasi gibi aydınlar ise Osmanlıcılık fikirleriyle tanınırlar. Hatta bu isimler, Osmanlı Devleti'nde bütün unsurların yönetime katılmasıyla devletin kötü durumunun düzeleceğine inandıkları için 1876 yılında Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasî'nin ilan edilmesine ön ayak oldular ve devletin kötü durumunun nasıl düzeltilebileceğine dair tartışma ortamı oluşturulabilmesi için zemin hazırladılar. Taner Akçam, Osmanlı Devleti'nde hem Müslüman hem de gayrimüslim ahalinin yönetime katılıp kendini ifade etmesi yolunda çalışmalar yapan isimlerin Türkçülük (dolayısıyla) ırkçılık yaptıklarını iddia etmekte¹⁰ ve

9 Aviel Roshwald, **Ethnic Nationalism and the Fall of Empires Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923**, Routledge, London and New York 2001, s.58, 63.

10 Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni**, s.91-93.

1910 yılına gelindiğinde Osmanlı okullarında Türk tarihi dersi öğretilmediğini, Türklüğün Osmanlılar döneminde aşağılama unsuru olarak kullanıldığını, Türklerin ne Türk milliyetçiliğiyle ne de Türk dilinin gelişimiyle ilgilendiklerini belirterek çelişkili görüşler ortaya koymaktadır. Akçam, Türk milliyetçiliğiyle hiç ilgilenmeyen bazı aydınların Balkan Savaşları'ndan hemen sonra birdenbire ırkçı söylemler ve uygulamalar içine girdiklerini, bilinçaltındakilerin açığa çıktığını ifade etmektedir.¹¹

Hâlbuki Akçam, daha sonra yaptığı başka bir çalışmada; Dadrian'ın bazı çalışmalarında¹² tarihi geriye doğru okuduğunu belirterek Dadrian'ın 1915 öncesinde yaşanan her olayı, 1915'e doğru atılmış "*Bilinçli adımların bir parçasıdır.*" şeklindeki değerlendirmesini eleştirmek suretiyle bir bakıma kendi kendini de eleştirmiş olur. Akçam, "*Karmaşık tarihsel süreçlerin ve gelişmelerin süreç içinde bunları yapan aktörlerin ve çözüm yollarının radikalleşmesi olarak değerlendirmek yerine başta var olan kesin bir niyeti hayata geçirmenin fırsatlarının doğmuş olması ve bu fırsatların niyet doğrultusunda kullanılması şeklinde açıklamayı tarih yazımı metodolojisi açısından sorunlu...*" bulmaktadır.¹³ Osmanlı'nın son döneminde yapılan her icraatı 1915'e doğru atılan adım olarak değerlendirme eğilimini devam ettiren Fuat Dündar, Anadolu'yu Türkleştirme projesinden söz ederek bunun resmen Babiâli baskınından sonra İttihatçıların iktidara gelmesiyle başladığını söyler. İttihatçıların milleti askerleştirmeye çalışarak büyük bir ordu kurup onu "*vatani savaşa hazırlamak*" la görevlendirdiğini iddia eder.¹⁴ Hâlbuki Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Balkan Savaşlarındaki kayıplarının ardından Birinci Dünya Savaşı belirtilerinin ortaya çıkmasıyla Osmanlı Güç ve Osmanlı Genç Derneklerinin kurulduğu kabul edilmektedir. Burada göz ardı edilen bir başka konu da İttihatçı hükümetin vatandaşlar arasında ayırım yapmadan hepsini askerliğe hazırlamak istemesidir. Balkan ve I. Dünya savaşlarında sadece Müslümanlar değil Ermeniler de orduya alınmış ve cephelere gönderilmiştir. Öte

11 Akçam, **İnsan Hakları ve Ermeni**, s.96-100.

12 Mesela bkz. Vahakn Dadrian, **Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller Toplu Makaleler Kitap 1**, çev. Attila Tuygan, 2. Baskı, Belge Yay., İstanbul 2007.

13 Bkz. Taner Akçam, **1915 Yazıları**, İletişim, İstanbul 2010, s.308, 309, 315-316. Ayrıca krş. Ümit Kurt, "1915 Yazıları Vesilesiyle Yeniden Ermeni Meselesi", **Toplumsal Tarih**, sayı 198, Haziran 2010, s.90-91.

14 Fuat Dündar, **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği 1913-1918**, ed. Kerem Ünüvar, İletişim, İstanbul 2008, s.62, 67-71; Dadrian, **Ermeni Soykırımında Kurumsal**, s.37.

yandan Osmanlı Devleti için hatta Türk devletleri için ordu-millet kavramı yeni bir şey değildir. Bahsedilen Goltz Paşa'nın yenilik programı Osmanlı ordusunda XVII. yüzyıldan beri uygulanmaya çalışılan "Batılılaşma" programının bir parçasıdır. O hâlde bu tarih yazımının diğer bir problemi olayları kronolojik bir bütünlük içinde değerlendirmeyip sadece o ana odaklanması ve bu nedenle de sağlıklı sonuçlara varamamasıdır. Osmanlı eğitim sistemine bağlı okullarda kademeli olarak 1869 yılından itibaren önce erkek öğrencilere ardından kız öğrencilere okutulmak üzere konan jimnastik derslerinin milleti askerleştirmek için konduğu iddiası da bu yanlış sonuçlardan biridir.¹⁵

Aydınların bilinçaltının açığa çıktığı iddiasında bulunabilmek için onların Osmanlılık fikrine dair yazıp söylediklerine bir bütün olarak bakmak gerekmektedir. Bahsedilen aydınların Osmanlılık fikri hakkındaki söylemlerinden bazı sözcüklerin özenle seçilmesi suretiyle öne sürülen iddiaların ispat edilmeye çalışılması tarih yazımı için doğru bir yol olarak kabul edilmemektedir. Ancak yukarıda adı geçen Türk aydınların çoğu, eğitim veya diğer sebeplerle Avrupa'da bulunmalarından dolayı Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki koludur. Avrupa'daki siyasetçilerin, yazarların Türklük aleyhine neşriyatlarının fazlalığı zaman zaman onların Türklük ve Türk milliyetçiliği konularına eğilmelerine sebep olmuştur. Bu durum onların ideolojilerinin Türkcülük olduğu anlamına gelmez.¹⁶

Batı yayılcılığına karşı dünya Müslümanlarının desteğini alma fikrine dayanan İslamcılık ideolojisinin tarihsel, geleneksel, yerel dayanakları vardı ancak Türkcülük çok yeni bir kavramdı. Balkanlardan Çin'e kadar yaşayan tüm

15 Böyle bir iddia için bkz Dündar, **Modern Türkiye'nin Şifresi**, s.68. Hâlbuki Osmanlı Devleti'nde 1910 yılına gelindiğinde Beden Eğitimi dersleri sadece askerî okullarla Galatasay Sultanisi'nde verilmekteydi. Türkiye'de Beden Eğitimi derslerinin gelişimi ile ilgili bir araştırma için bkz. Nejla Günay, "Atatürk Döneminde Türkiye'de Beden Eğitiminin Gelişimi ve Gazi Beden Terbiyesi Bölümü", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 85, Yıl: Mart 2013, ss. 73-99. Balkan Savaşı'nda alınan yenilgi ve bunun nedeni olarak gençlerin beden ve ruhen savaşa hazır olmamaları görülmüş ve çeşitli dernekler ile izci teşkilatı kurularak gençliğin bu eksikliği giderilmeye çalışılmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Sanem Yamak Ateş, **Asker Evlatlar Yetiştirmek**, İletişim, İstanbul 2012, s. 210, vd. Öte yandan ayrılıkçı amaçlarla Rumlar ve diğer gayrimüslim unsurların 1909 yılında paramiliter jimnastik cemiyetleri kurdukları ve yaşları 20-40 arasında değişen üyelerine askerî talim benzeri faaliyetler yaptırdığı hakkında bkz. **Tasvir-i Efkâr**, numara:256, 15 Şubat 1910.

16 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, cilt VIII, TTK, Ankara 1983, s.564. Benzer görüş ve panslavist Katkov'un Türklük ve Müslümanlık aleyhindeki söylemlerinin İsmail Gaspiralı'nın fikri yapısının şekillenmesindeki etkisi için bkz. A. Holly Shissler, **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 166.

halklar arasında birlik bulunduğu duygusu da çok yenidir. Bu ideoloji, daha önce devletin yapısına verdiği zarardan dolayı düşman telakki edilip reddedilen ve bir virüs gibi Balkanları kısa sürede sararak devletin büyük zarar görmesine sebep olan milliyetçilik akımlarına değil birçoğu Avrupalı olan bilim adamlarının çeşitli araştırmalarına ve Rus Çarlığı'nın Türkçe konuşan sakinlerinin millî, kültürel ve etnik kimlik bilinçlerine dayanıyordu.¹⁷ Yusuf Akçura¹⁸, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali gibi Rusya doğumlu aydınlar tarafından ortaya atılan Pan Türkizm, Çarlık Rusya'sının yayılmacı Panslavizm politikasına verilmiş bir cevaptı.¹⁹ Bu doğru olmakla beraber Avrupa kaynaklı akımlar da Türk milliyetçiliğine etki etti. Çünkü Osmanlı Devleti'nde Türk kimliği İslam aidiyeti ile özdeşleşmişti. İnsan Türk, Kürt, Çerkez, Arap ya da Arnavut olmadan önce Müslüman'dı. Türk olmak hiçbir ayrıcalık sağlamıyordu. Bunun tek istisnası idareye dâhil olabilmek için Osmanlı Türkçesini bilme gereği idi. Üstelik "Türk" teriminin aşağılayıcı bir anlamı da vardı: İstanbulluların kaleminde ya da ağzında, bu sözcük XIX. yüzyılın sonuna doğru "köylü, kaba saba adam" anlamına geliyordu. "Türklük" önce XIX. yüzyılda Rumlar, Bulgarlar veya Ermeniler gibi Hıristiyanlar, sonra da Arap ve Arnavutlar gibi Müslümanlar arasında milliyetçilik hareketlerinin ortaya çıkmasıyla şekillendi.²⁰

Her ne olursa olsun burada önemli olan nokta, bürokratik ve entelektüel Osmanlı burjuvazisinin Osmanlı Devleti'ne derinden bağlı olduğudur. Yapısal dönüşümlere karşın ve hatta 1908'in liberal devriminden sonra bile eskisiyle yenisiyle bu grubun Türk millî kimliğiyle özdeşleşme fikrinin yayılıp yüceltmesinde hiçbir çıkarı, dolayısıyla da ilgisi yoktu. Çünkü onlar, iç içe geçmiş insanlardı ve güçlü bir dış baskının olduğu bir ortamda böyle bir yola gidilmesinin merkezden kopmak demek olduğunu çok iyi biliyorlardı. Hasan

17 Davis, Vambery, Cahun gibi Avrupalı bilim adamları ve İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura gibi Rusya kökenli Türklerin Türkçülük ideolojilerine katkıları ve bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. A.L.Macfie, **Osmanlı'nın Son Yılları 1908–1923**, çev. Damla Acar&Funda Soysal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s.91–100.

18 Yusuf Akçura, "Üç Tarz-ı Siyaset" adını verdiği makalesini 1904 yılında Mısır'da çıkarılan "Türk" adlı gazetede yayımladı. Akçura bu yazıda; Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarını tek tek ele alarak Osmanlı Devleti için fayda ve zararının ne olacağı hususunu karşılaştırmaktadır. Akçura, Türklerin birliği fikrinin daha yararlı olacağı görüşünü savunur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, TTK, Ankara 1976.

19 Roshwald, **Ethnic Nationalism and**, s.62.

20 François Geogon, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)**, çev. Ali Berktaş, YKY, İstanbul 2009, s. 78, 85.

Kayalı, Osmanlı tarihçilerinin yaptığı Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler ayrımının akılları karıştırdığını, buna karşın herhangi bir faydası da olmadığını öne sürüyor. Kayalı, Jön Türklerin oluşumunun ve amaçlarının Yeni Osmanlılara göre belirgin bir şekilde Osmanlılık esasına dayandığını ima ediyor.²¹ Kayalı, Türkçenin resmî dil olarak belirlenmesinin 1876 Anayasası'nda yazılı olduğuna işaret ediyor ve bunun 1908 Devrimi'nden sonra da Anayasa'da değiştirilmeden bırakıldığına dikkat çekiyor. Bundan sonra II. Meşrutiyet hükümetinin eğitim politikası, ilkokullarda ders olarak yalnızca Türkçenin okutulacağını garanti altına alıyor ve aynı zamanda öğrencilerin ileride normal olarak devlet görevi alacağı için ortaokul, lise ve yüksek öğrenim kurumlarında da eğitim dili olarak Türkçe kuvvetle teşvik ediliyordu. Başka bir deyişle bu, "azımlıkların" zorla "milliyetsizleştirilmesine" yönelik bir program değildi. Devlet dili olan Osmanlı Türkçesi'nin kamu yaşamının tüm alanlarında kullanılması, İttihatçı merkezileşme programı için vazgeçilmez bir durumdu. Dolayısıyla toplumun birliğini hedefleyen İttihat ve Terakki Partisi, sadece 1913'te değil 1908 ve 1909'daki programlarında da eğitim dilinin Türkçe olmasını kabul ederek devletin resmî dilinin tüm Osmanlı uyruklarına öğretilmesini savunuyordu.²² İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1 Mart 1910 tarihinde hazırlayıp Selanik'te neşrettiği bir risalede bunun gerekçelerini çeşitli örnekler vererek şu şekilde açıklamıştır:²³ "*Millet-i Osmaniye; muhtelif din ve milletlere mâlik Türk, Arap, Arnavut, Kürt, Ermeni, Rum, Bulgar ve Yahudi... gibi kavimlerin bir araya gelmesinden hasıl olan heyettir. Bu kavimlerin arasında gerek lisanca ve gerekse din ve mezhepçe ayrılık olduğu hâlde bunların hepsine Millet-i Osmaniye nasıl denir? Filhakika bu muhtelif kavimlerin ayrı ayrı dilleri varsa da birbirlerine meramlarını anlatmak*

21 İttihat ve Terakki Cemiyeti, etkili olduğu II. Meşrutiyet yıllarında ne tutarlı bir gündeme bağlı kalmış ne de imparatorluk politikalarına kendi politikasını hâkim kılmaya gayretinde her zaman başarılı olabilmıştır. Jön Türklerin Türk milliyetçisi oldukları iddiası da yanlıştır. Çünkü onların arasında çok sayıda Arap, Arnavut, Yahudi ve hatta Ermeniler vardır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar**, TVYY, İstanbul 1998, s.3,4, 43, vd.

22 Masami Arai, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, çev. Tansel Demirel, İletişim, İstanbul 2008, 4.baskı, s.76-77. İttihat ve Terakki Partisi'nin 1908, 1909 ve 1913 yıllarında toplanan parti kongreleri sonrasında kabul edilen siyasi programlarının tam metni için bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler, cilt I: II. Meşrutiyet Dönemi**, Hürriyet Vakfı yay.,2. Baskı, İstanbul 1988, s.67, 82, 110. Ayrıca Türkçenin okullarda eğitim dili olarak öğretilmesi kararının 1913'te alındığı iddiası için bkz. Rıdvan Akın, **Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi 1908-1918**, İstanbul, Der Yay., 2002, s.48.

23 **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kardaşlarına Hediyesidir**, Selanik 1326, s. 4-5.

yazmak için bir ikinci lisanı muhtaçtırlar. Mesela Ermeni'nin Rum'a meramını anlatması için her ikisinin de birbirlerinin lisanını bilmelerine ihtiyaç var. Bunun gibi Yahudiler Bulgarlara, Sırlara, Araplara dillerini anlatmaları için de aynı ihtiyaç mevcuttur. Bu hâlde Osmanlı memleketinde bulunan bir anasır diğer anasırlara fikrini bildirmek için ayrı ayrı her birinin lisanını öğrenmeğe muhtaç kalır. Buna da imkân yoktur. Bu imkânsızlığın önünü almak için Osmanlıca lisanı vücuda gelmiştir. Osmanlıca öğrenen Arap, Kürt, Türk, Ermeni, Bulgar, Rum...hepsine maksadını kolayca bildirebilir. İşte bu kavimlerin asıl dilleri başka olmakla beraber resmî lisanları birdir, o da Osmanlıca'dır." İttihat ve Terakki Cemiyeti, resmî dilin Osmanlı Türkçesi olmasını Osmanlı topraklarında yaşayan unsurlara yönelik bir dayatma değil onların ihtiyacı olarak görüyor ve bunun gerekliliğine samimiyetle inanıyordu.

1913'teki parti programında "*Mekâtib-i iptidâîye-i umumiye i tâliyede Türkçe'nin yalnız lisan olarak tedrisi mecburî olmakla beraber her mahallin ana lisanı lisân-ı tedris olacaktır.*" denerek yerel dillerde eğitim de güvence altına alınıyordu.²⁴ Kongrenin siyasî programındaki ilk madde eskiden beri itibar gören tevsi-i mezuniyet hükmü, yani yerel yöneticilere idarî hak ve yetkilerin verilmesi idi. 1913 programında en çok göze çarpan konulardan biri de imparatorluğu ekonomik olarak Avrupa'ya bağımlı kılan kapitülasyonların açıkça kınanmasıydı. Bu durum Araplarla Türkler arasındaki problemi azaltmış, hatta Araplar arasında İttihatçıları destekleyenlerin sayısı hızla artmıştı.²⁵

1913 sonrası dönemde, Balkan savaşlarından ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin darbesinden sonra Osmanlı hükümeti siyasetinin giderek daha fazla Türkçü olduğunun iddia edildiği dönemde bile hükümet hâlâ devletin bütünlüğünü korumak için İslamcı tezleri kullanmaktaydı.²⁶ Türkçülüğün en önde gelen savunucuları da bu fikri İslamcı görüşle birlikte işlediler. Dr. Nazım, Ahmet Rıza Bey ile ilgili bir değerlendirmesinde Ermenilerin en çok çekindikleri ve korktukları adamın Ahmet Rıza Bey olduğunu belirterek "*Ermeni gazeteleri okunduğunda Ahmet Rıza Bey'in ne kadar samimi bir Müslüman olduğu*

24 Arai, **Jön Türk Dönemi**, s.77.

25 Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar**, s.157.

26 Shissler, **İki İmparatorluk Arasında**, s.24-26. Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar**, s.89, 129. Bu konuda ayrıca bkz. Fatma Müge Koçak, **Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü**, Ayraç Yay., İstanbul 1999.

*görülecektir.*²⁷ ifadesini kullanmak suretiyle Türkçülük ideolojisini savunanların Müslüman kimliklerini de öne çıkardıklarını vurgulamaktadır.

Osmanlı Türklerinin bir kimlik arayışı içinde olduğunu düşünen Paul Risal'ın, Ağustos 1912'de "Mercure de France" mecmuasında yayımladığı "*Les Turcs a la Recherche D'une ame Nationale*" adlı makalesi daha sonra tercüme edilerek Türk Yurdu Dergisi'nde yayımlandı. Risal makalesinde; Meşrutiyet'in ilânından sonra Türkçülük fikrinin önem kazandığını belirterek Türk milliyetçiliğinin şoven karakterden uzak ve daha ziyade Fransız milliyetçiliği ile benzerlikler taşıdığını söylüyordu. Risal, Osmanlı aydınları arasında Avrupa'nın bilim ve tekniğinin alınmasına dair tartışmalar yapıldığını ve bu tartışmaların Tanzimat'ın ilân edilmesinden beri devam ettiğini belirterek birçok aydınının Müslümanların da gayrimüslimlerin yaptığı gibi Avrupalılaşmaya açık olması gerektiğini savunduğunu ifade ediyordu.²⁸

İttihat ve Terakki Partisi'nin 1910'da Selanik'te yaptığı kongrede Türkçülük politikası çerçevesinde Ermenileri yok etme kararı alıp bu kararı planlı olarak uygulamaya koyduğu iddiası ortaya atılmaktadır.²⁹ Cemiyet1910 Kongresinde; halka hizmet eden bir kuruluş hâlini almakta ve meclisteki grubu ile halk arasında bir köprü rolü oynayacağını söylemektedir. Bu suretle cemiyet ile onun meclisteki grubu (fırka) birbirini tamamlayan fakat sahaları ayrı iki yapı olarak mütalaa edilmektedir.³⁰ Kongrede, Merkez-i Umumi'nin üye sayısı yediye çıkarılarak Hacı Adil Bey, Doktor Nazım, Eyüp Sabri, Ömer Naci, Ziya, Hayri ve Mithat Şükrü Beyler üyeler olarak belirlendi.³¹ Maarife verilen önem vurgulandı, okul sayısının artırılması kararlaştırıldı. Kongre beyannamesinde "Millet-i Osmaniye" vurgusu yapıldı.³²

27 Ahmet Eyicil, **İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey**, Gün Yayıncılık, Ankara 2004, s.45.

28 **Türk Yurdu**, "Türkler Bir Ruh-ı Millî Arıyorlar", mütercimi: T.Y., Yıl: 2, Sayı: 25, 18 Teşrinievvel 1328. Paul Risal'ın makalesinin orijinali için bkz. P. Risal, "Les Turcs a la Recherche D'une ame Nationale", Mercvre de France, Directeur. Alfred Vallette, Paris, No: 364, Tome: XCVIII, 16 Août 1912, pp. 673-707, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2017063/f7.image.langEN> (9/10/2014).

29 Vahakn Dadrian, Türk Kaynaklarında Ermeni Soykırımı, çev. Attila Tuygan, Belge Yay., İstanbul 2005, s.41-342; Kévorkian, **Le Génocide des Arméniens**, p. 154-155 .

30 Samih Nafiz Tansu, **İttihâd ve Terakki İçinde Dönenler**, anlatan Galib Vardar, İstanbul, YZY, 2003, s.91.

31 Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda**, s. 449.

32 Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, s. 286, 298.

Kongrede alınan kararların içeriği ve gayrimüslim ahalinin geleceğiyle ilgili bazı kararlar alındığı iddiası uzun süre Osmanlı kamuoyunu meşgul etti. Hatta bazı Ermeni murahhasları buldukları yerin valiliğine giderek kongrede alınan kararların gayrimüslim ahalinin durumunu ne şekilde etkileyeceğini öğrenmeye çalıştı. Erzurum Ermeni Murahhası'nın valilik makamına giderek Azadamart gazetesinde 10 Aralık 1910 tarihinde yayımlanan İttihat ve Terakki'nin kongresinde alınan kararlarla ilgili haberin tekdiz edilmediğini, buna göre alınan kararların Ermenilerin öteden beri sahip olduğu imtiyazları ortadan kaldırdığını, bunun da Ermeniler arasında hoşnutsuzluğa hatta heyecana sebep olduğunu ifade ederek söz konusu gazete haberini valiye gösterdi. Murahhasa Efendi, okullar ve okulların masraflarıyla ilgili olarak doğrudan doğruya müdür ve öğretmenlerle görüşülmesini ve gayrimüslim okullarındaki öğretmenlerin maaşlarının toptan murahhashanelere değil de doğrudan okul idarelerine verilmesinin kanuna aykırı olduğunu belirtip bu durumun düzeltilmesini talep etti. Ayrıca Muş'ta eğitim müfettişinin Ermeni okullarında Ermeni tarihi okutulmasını men ettiğini, durumun Muş Mebusu Keğam Efendi tarafından Maarif Nazırı'na bildirildiği hâlde müfettiş hakkında işlem yapılmamasının gazetede iddiayı kanıtladığını ifade etti.³³

Bu kongre yabancı ülkelerin özellikle İngiltere'nin ilgisini çekmekteydi. İngiliz Büyükelçinin ülkesine verdiği raporlardan kongrede Osmanlılık ve İslamcılık politikasının benimsendiği ileri sürülmektedir. İstanbul Büyükelçisi Lowther tarafından Dışişleri Bakanı Grey'e bildirilen kararlara göre; Makedonya'daki çetelerin ordu gücüyle bastırılıp "İslam Birliği" politikası izlenmesi, Türkiye, Kafkasya, Hindistan ve Mısır'daki Müslüman liderlere güvenerek onlarla işbirliği yapılması gerektiği yönünde kararların öne çıktığı, Jön Türklerin var gücüyle orduyu düzeltmek istese de ekonomik sorunlar sebebiyle bunu başaramadıkları görülüyor.³⁴ Yine bu rapora göre Osmanlı'nın dış ilişkileri, İngiltere ve Fransa'nın her konuyu para hususuna çekmelerinden dolayı bu ülkelere göre Almanya ve Avusturya ile daha iyiydi ve bu konu da Selanik'teki kongrede konuşuldu. Lowther'ın yıllık raporda bildirdiğine göre İttihatçılar, Kasım ayında

33 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Siyasî (DH. SYS); 53/7, lef 1,3, (1329 Ra 01).

34 British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print, General Editors, Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, part I, series B, The Near and Middle East 1856-1914, Editör, David Gillard, volume 20, The Ottoman Empire under the Young Turks 1908-1914, University Publications of America, Doc.28, Inclosure in Doc.27. Annual Report on Turkey for the year 1910, p. 169.

Selanik'te Üçüncü yıllık kongreyi yaptılar. Burada genel durumun düzeltilmesi için alınacak başlıca önlemler, jandarma sistemini değiştirmek için gerekli paranın bulunması, Hıristiyan propagandasının durdurulması için ne yapmak gerektiği ve bazı Hıristiyan memurların devlete sadakati konuşuldu. Türk ordusunun; Bulgar Slav Birliği, Yunan Panortodokslik'ü ve Arnavut asillerle baş edecek ve Balkanlarda barışı sağlayacak güce gelmesi gerekiyordu. Kongrede Panislamizm'i yurt dışına yayıp yönetimi İttihat ve Terakki'nin elinde tutmak ve Edirne, Selanik ve Manastır'da ortaya çıkan anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak için bazı kararlar alındı. Buna göre;

- 1-Tüm Makedonya Hıristiyanlarının silahsızlandırılması.
- 2-Komitecilerle ailelerinin ordu tarafından cezalandırılması.
- 3-Müslüman göçmenlerin sınırlara yerleştirilmesi.
- 4-Anti-Hellenik boykotunun Büyük Güçler Girit meselesini çözene kadar devam etmesi, donanma güçlenene kadar bir savaştan kaçınılması.
- 5-Komiteci Bulgar öğretmen, din adamı ve çiftçilerin sürgün edilmesi.
- 6- Yeni partiler ve yenilikçi fikirlerin bastırılması.
- 7- Osmanlılık politikasının tam olarak uygulanması için Hıristiyan propagandasının önlenmesi.
- 8- Panislamizm'in yaygınlaştırılması ve Müslüman ülkelerle yakınlaşma.
- 9-Anayasal rejime sadık kalma.
- 10-Bulgaristan, Rusya ve Afrika'dan Müslüman göçmen getirtilmesi.
- 11-Tüm okulların milliyetsizleştirilmesi ve Türkçenin zorunlu olması.
- 12-Balkanlarla, ordunun buradaki komitecilerle baş edecek güce gelene kadar iyi geçinilmesi.
- 13-İtilaf ve İttifak devletleriyle iyi geçinilmesi.
- 14-Kapitülasyonların kaldırılması.

Büyükelçi, bu kongreden partinin daha güçlü çıktığını, ancak Harbiye ve Ekonomi bakanları arasında ordu bütçesinden dolayı uyumsuzluk ve anlaşmazlık olduğunu ifade ediyor.³⁵

İngiliz belgesinde bu şekilde takdim edilen kongre kararları ile Azadamart gazetesinde aynı kongreye atfen yayımlanan metin arasında, bu kararların ne-

35 British, Doc.28, Inclosure in Doc.27. Annual Report on Turkey for the year 1910, p.170.

den alındığına dair gerekçelere bakılmamasından kaynaklanan bazı farklar bulunduğu görülmektedir. İngiliz raporunda, yeni partiler ve yenilikçi fikirlerin bastırılması yönünde alındığı iddia edilen karar, Azadamart'ta yayımlanan metinde, “İttihat ve Terakki'nin nüfuzunu tahrip edip yapılacak ıslahatlara engel olabilecek partilere karşı çıkmak” şeklindedir. Ayrıca İngiliz raporunun 4. maddesinde belirtilen boykotun Yunanistan'ın Osmanlı topraklarındaki emelleri nedeniyle devam ettirilmesi kararlaştırılmıştır. Azadamart'ta yayımlanan metne göre; dış sebeplerden dolayı meydana gelebilecek her türlü olayın önüne geçebilmek amacıyla Makedonya'daki Hıristiyan ahalinin silahsızlandırılması da esas olarak belirlenmiştir. Büyükelçi'nin raporunda 11. maddede ele alınan konu Azadamart'ta, “Dış devletlerin kendi amaçlarına ulaşmak için farklı unsurlar arasında milliyetçi duygular uyandırma çalışmalarının engellenebilmesi için okullarda Türkçenin zorunlu dil hâline getirilmesi, milli duyguların oluşmasını engellemeye çalışıp dini eğitime tahammül göstermesi”³⁶ şeklinde açıklanmıştır. Bu doğru kabul edilirse hükümet dinî eğitime destek olurken her türlü milliyetçiliğe karşı çıkıyordu. Erzurum Valisi Mehmet Celal, Erzurum Ermeni Murahhasası'nın iddialarını Dâhiliye Nezareti'ne arz etti. Dâhiliye Nezareti, yazıya verdiği cevapta; İttihat ve Terakki Kongresi'nde alınan kararların açık olduğunu ve herkese bildirildiğini, herhangi bir mezhebe ayrıcalık tanıyan hiçbir kararın alınmadığını ve Kanun-i Esasi hükümleri dışında kararlar almanın kimsenin aklına bile gelmediğini ve ayrıca Bulgarca çıkan “Pravda” gazetesinde benzeri haberlerin daha önce de çıktığını ve Merkezi Umumi tarafından tekzip edildiğini, aradan hayli zaman geçtiği için tekrar tekzibine lüzum görülmediğini bildirdi. Ayrıca okullardaki uygulamalarla Patrikhane'nin hukukuna aykırı bir durum olup olmadığının Adliye ve Mezahip Nezareti'ne iletildiği ifade edildi.³⁷

İttihat ve Terakki'nin Selanik'te yaptığı kongrenin ardından basında “Osmanlılık” konusu tartışıldı. Ahmet Hilmi, “Osmanlı Ne Demektir?” başlıklı yazısında konuyu şu şekilde ele aldı:³⁸

“Osmanlı, Türkiye denilen ülkenin yerli abalisine denir... Bazılarına göre Osmanlı ve Türk kelimeleri kelimâtı müteradifedendir. Osmanlı demek Türk demektir. Bazılarına göre Osmanlı kelimesi bila kayd-ı şart anasır-ı Müslime demektir.

36 British, Doc.28, Inclosure in Doc.27. Annual Report on Turkey for the year 1910, p.196-197. Krş. BOA. DH. SYS., 53/7, lef 2, (1329 Ra 01).

37 BOA. DH. SYS., 53/7, lef 1,3, (1329 Ra 01).

38 **Tasvir-i Efkâr**, Numara: 213, 4 Kanunusani 1910, s.1-2.

Şu hâlde Osmanlı demek Türkiye'nin yerli Müslim ahalisi demektir. Peki bu çok farklı düşünceler nasıl çözülecek. Bunun yolu; "İttihad-ı Anasır"ı "Hukuk-ı Anasır" olarak yorumlamaktır. Türkler, (hâkim millet olması) Meşrutiyet'in ilanından sonra "Anasır-ı Müdür" oldular. Müslüman unsurların bu ortamda yok olma tehlikesi yoktur. Araplar ve Arnavutlar, Türkler tarafından itibar görmüş, lisanları korunmuştur.

Bahusus arada dinen dahi iştirak mevcut olduğundan Osmanlı Heyet-i Hâkime-i Müdiresi, Osmanlı hükümeti her asırda bu iki anasırın iştirak ve muavenetiyle teşkil etmiştir. Kürtler için de aynı mütalaa doğrudur. Vatan ve müdafaa-i vatan hakkında anasır-ı Müslime arasında hiçbir ihtilaf fikr-i nazarı yoktur. Yedi asırdır olduğu gibi bundan sonra da vatani müdafaa icap ettikçe feday-ı cana bil-işaret muhyadırlar. Müslümanlarla Türkler arasında bir ihtilaf yoktur. Arapça lisanı, resmî dil olmasa da dinin dili olduğundan lisan-ı umumî gibidir. Bu yüzden bu lisanın yücelmesine Türkler de çalışmıştır. Arnavut ve Kürtlerin lisanlarını ıslah etmesi Türklere zarar vermez.

Türklerin vatanın idaresindeki en büyük arzusu eskiden olduğu gibi şimdi de Türkçenin tüm unsurlar tarafından öğrenilmesidir. Bunu şart görüyorlar. Bir memlekette resmî ve müşterek bir lisan bulunması zaruridir. Yabancıların lisanlarını öğrenmek mecburiyeti hissedilen şu asırda memleketin lisan-ı resmîyesini öğrenip bu vesileyle şu vatana hizmetten istikafıyla müsavâtı sağlamak ve menafi-i mevcudedden istifade etmemek doğru olamaz.

Peki gayrimüslimler için durum nedir? Din birliği yoksa da bu bugüne kadar problem değildir. Gayrimüslim vatandaşlarımızın şu itirafları yapmaları gerekir. 'Bu memleket Osmanlı memleketidir. Türk memleketi olmamalı!' diyorlar. Şüphe yok ki bize göre de Osmanlı(ya) yalnız Türk, Arap, Arnavut, Çerkez, Kürt gibi Müslüman unsurları değil aynı zamanda Ermeni, Rum, Bulgar, Sırp, Ulah, Musevi gibi gayrimüslim unsurlar da dâhildir. Hiçbir vakit Osmanlılığın vahd-u kıyasası ne Rumluk, ne Ermenilik, ne de Musevilik olur.

Vatan menfaatlerini Türkler gibi düşünmek hususuna gelince, bunu diğer Müslümanların da iştirakinden ziyade Türkiye yerlilerinin nokta-i nazarı demek olan bir hususa gayrimüslim vatandaşlarımızın samimiyetle iştirakleri lazımdır. Bu şart öyle meşrudur ki kabulü hâlinde hiçbir problem kalmaz. Mesela Girit'in elimizde kalması Türkiye'de yaşayan tüm Müslümanların menfaatine iken gayrimüslimlerin de menfaatinedir. Buna karşı çıkılmamalıdır.

Türkler tamamen aradan çıksa bile “İttihad-ı anasır”ı sağlamak için bir “müsebbib-i ittihad” şarttır. Türkiye’de bu sebep Türklük ve Türklerdir. Bundan ne hâkimiyet ne de tahakküm manası çıkabilir. Ancak bu sayededir ki bir Bulgarla Rum birbirini sevecek, ittihad edebilecektir. Türkler hâkimiyetini Osmanlılık uğruna terk etti. Osmanlılık biz zarure, Türklerin beynel anasır hatt-ı vasıl olmasını Türk lisanının Osmanlı lisanı ve lisan-ı resmî bulunmasını icap eder.

Türkler hâkimiyeti terk ettiler. Bu hâkimiyeti Yunan veya Bulgar fikriyle yücelecek bir anasıra tahsis için terk etmediler. Burası düşünülür ve bu hakkı teslim edilirse ortada tezat kalmaz. O vakit “Osmanlı demek Türkiye’nin her birisi demektir.” hakikati tezahür eder. Çünkü o vakit irken, lisanen, dinen ayrı, ve fakat vatan-ı müsterekin hakkında aynı hisle mütebassıs adamlardan müteşekkil bir “Osmanlı Milleti” meydana gelmiş olacaktır. Bu hakikati hepimizin düşünmesi lazımdır, fikrindeyiz.”

Kévorkian’a göre; 1909 Anayasası Müslümanlarla gayrimüslimleri kanunlar önünde eşit hâle getirirse de bu şerren mümkün olmadığından Müslümanların bunu kabul etmesi söz konusu olamazdı ve gayrimüslimler de bunu bildikleri için Osmanlı olmak istemiyorlardı. Osmanlılık politikasının eşitlik getireceğine inanmıyorlardı.³⁹ Lewy’e göre; 1910 Kongresiyle ilgili iddiaları devam ettirenler iddialarını sağlam delillere dayandıramazlar. Bu delillerden ilki İngiltere’nin Manastır’daki yardımcı konsolosu Arthur B. Geary’nin elinde olduğu iddia edilen Talat’ın gizli konuşma metnidir. Ancak 28 Ağustos’ta yayınlanan bu metin Osmanlılık siyasetinden daha öte bir şey belirtmez. Dolayısıyla Türkleştirme iddialarına kanıt olamaz. Gösterilen ikinci delil ise Erzurum Posta Müdürü ve aynı zamanda kongre üyesi olan Galip Bey’in kongrede konuşulanları yakın arkadaşı bir Katolik Ermeni ve Erzurum Fransız konsolosu yardımcısı olan Dikran Surabiyan’a itiraf etmesidir. Son olarak gösterilen kanıt ise Trabzon Murahhası Naslian’ın anılarıdır. Ancak bu belge ve kanıtların yanlışlarla dolu olduğu ve dayanak teşkil etmeyeceği Taşçıyan, Ternon gibi Ermeni yazarlar tarafından dile getirilir.⁴⁰

39 Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, p.154-155.

40 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, The University of Utah, Salt Lake City 2005, p. 44.

Balkan Savaşı'ndan Sonra Osmanlı Aydınlarının Fikrî Yapısı ve Ruh-sal Durumu

Balkan Savaşı'nın mağlubiyetle sonuçlanması Müslüman aydınları derinden etkilediyse de onlar arasında bir fikir birliği oluşturamadı. İslamcı aydınlar yenilgiyi “*Hıristiyanlığın İslamiyet'e yeni bir saldırısı, Haçlı zihniyetinin bir sonucu*” olarak değerlendirmekteydi. Osmanlı aydınları arasında Batıcı fikirleriyle tanınan Abdullah Cevdet Bey, Osmanlı ordusunun Midye-Enez hattına çekilmesi üzerine 13 Şubat 1913'te şu sözleri söyledi:⁴¹ “...Çatalca'da patlayan toprakların sesleri kulağıma geliyor. Edirne'ye atılan güller göğsümü dövüyor. Bunların cümlesine mukavemet edecek gücümüz yok değil. Fakat beni öldürmek isteyen, amansız pençesiyle beynimi karıştıran bir tereddüt var: Bu tarrakalar, bu darbeler bizi uyardırabilecek mi? Yoksa her zaman ve her devirde olduğu gibi birtakım bal kabakları, Anadolu'ya yegâne saba-i faaliyet-u ifsatları kalmış olan Anadolu'ya yayılarak halka bozgun sebeplerimizi kendi kafalarına göre anlatmaya koyulacaklar mı? Efendim, ceysi İslâm mağlup olur muydu? Lâkin Allah bize kırgındır. Namaz kılmıyorlar, oruç tutmuyorlar, bahusus ve bahusus zekât vermiyorlar, İstanbul'da hanım kızlar kollarına eldiven takıyorlar ilâh... Hep bunlardan dolayı askerler mağlup oldu diyebilecekler mi? Halk da İstanbul'da setre pantolon giyen ve kulaklarını feslerinin altına gizlemeyen ne kadar efendi veya bey varsa cümlesine lanet ve tekfir bombardımanı yaptıktan sonra kemâfi's sabık: Elmelikullah! diyerek uykularına dalacak mı? Ah beni korkutan bu ihtimaldir. Bulgarların topları değil, Bulgarların topları değil... Bana, cânım Çatalca'da, Edirne'de yangın varken, devletin hayatı tehlikedeysen, hiç Anadolu filan düşünülür mü? demeyiniz. Hayatımızın her anını Anadolu'dan alıyoruz. O bizim kalbimiz, kafamız ve havamızdır.”⁴² Osmanlı aydınları ve siyasileri arasında yaşanan bu tartışmaları bazı tarihçiler farklı değerlendirerek Abdullah Cevdet'in konuşmasını “*Türkiye'nin Asya topraklarında çok daha büyük potansiyel tehlikelerden duyduğu kaygıya*” bağlayarak açıklayıp bu sözlerin söylendiği günlerdeki siyasî ve askerî durumla partiler arasındaki rekabet ve husumeti görmezden gelirler ve Abdullah Cevdet'in siyasî aktörlere yönelik sözlerinin Ermenilere karşı söylendiğini iddia ederler.⁴³

41 **İctihad**, 31 Kanunusâni 1328 (13 Şubat 1913). den naklen Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, cilt III, İletişim yay., 4. Baskı, İstanbul 2009, s.560; Peyami Safa, **Türk İnkılabına Bakışlar**, Kültür Bak. Yay., Ankara 1981, s. 29-30.

42 **İctihad**, Numara: 52, 31 Kanunusani 1328, s.1.

43 Abdullah Cevdet'in sözleri, Dadrian'ın eserinde şu şekilde geçmektedir: “Avrupa

Fikir çatışmaları ve duygusallığın hat safhaya çıktığı bu ortamda, 1914'te Meclis-i Mebusân'ın açılışının yapıldığı törende konuşan Meclis-i Mebusân Reisi Halil Bey şu konuşmayı yaptı:⁴⁴ “...Tarihimizin büyük bir hatası vardır. Ondan bu defa kendimizi korumalıyız. Harbetmek kâh muzaffer, kâh mağlup olmak her millete mukadderdir. Başka milletler harben kaybettikleri vatan parçalarını unutmazlar, gelecek nesillerin önünde onları daima canlı tutarlar. Onlarla birlikte felaket sebepleri de daima yaşar. Bu suretle aynı sebeplerin felaketli neticelerinden geleceği korurlar. Bu yüce kürsüden milletime tavsiye ederim: Unutmamasını! Hürriyet ve Meşrutiyet meşalesi nurunun beşiği olan sevgili Selanik'i, yeşil Manastır'ı, Kosova'yı, İşkodra'yı, Yanya'yı, bütün güzel Rumeli'yi unutmamasını tavsiye ederim (Unutmayacağınız sesleri). Muallimlerimizden, muharrirlerimizden, şairlerimizden, bütün fikir adamlarımızdan hududun öte tarafında kurtarılacak kardeşler, tahlis edilecek vatan parçaları bulunduğunu bugünkü ve yarınki nesiller önünde, dersleriyle, yazılarıyla, şiirleriyle bütün manevi nüfuzlarıyla daima canlandırmalarını rica ederim. Ancak bu suretle felaketimizi, yenilgilerimizi hazırlayan hataların tekrarından geleceğimizi koruyabiliriz.”

Aynı yazar Meclis-i Mebusân Reisi Halil Bey'in açış konuşmasında vurguladığı “Yaşadıklarımızdan ders çıkarıp aynı hataları yapmamalıyız.” önerisini de aynı yaklaşımla değerlendirmektedir.⁴⁵Bu hatalardan kastedilen ordunun durumu ve hükümetin idarî yanlışlarıdır. Balkan mağlubiyetinden sonra bunlarla ilgili birçok yazı yazılmış⁴⁶ ve ordunun durumunu iyileştirmeye yönelik kapsamlı bir çalışma başlatılmıştır.⁴⁷

Türk aydınlarının ise genel olarak Ermeni Islahatı konusuna karşı çıkmadıkları görülmektedir. Islahatın gecikmesinin Büyük Devletlerin kendi çıkarları

hudutlarımızdaki bu gök gürültüleri, bu darbeler bizi uyandıracak mı?...Avrupa Türkiye'sindeki kaygılarımız nedeniyle Anadolu ile ilgili olarak neden kaygılanacakmışız ki diye kendimizi kandırmayalım. Anadolu hayatımızın her dokusunun kaynağıdır. Kalbimiz, kafamız ve soluduğumuz havadır.” Bkz. Vahakn N. Dadrian, **Ermeni Soykırım Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma**, çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yay., İstanbul 2008, s. 284-285. Ayrıca krş., 561-563.

44 Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, s. 562-563.

45 Dadrian, **Ermeni Soykırım Tarihi**, s.284.

46 Mesela bunlardan biri için bkz. Fevzi Çakmak, **Garbî Rumeli'nin Suret-i Ziyâ ve Garb Cephesi**, İstanbul. ty.

47 Joseph Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü “1914-1918 I. Dünya Savaşı**, çev. Kemal Turan, Kayıhan Yay., İstanbul 2003, 3. baskı, s. 51.

doğrultusunda konuya müdahil olmalarından kaynaklandığını düşünenler vardı: Örneğin Yunus Nadi Bey, 13 Şubat 1914'te Tasvir-i Efkâr'da çıkan yazısında şunları söylüyordu:⁴⁸ “Hükümet geçen sene bu vakitten beri Anadolu ıslahatını ortaya koymuş, hatta Anadolu’yu altı müfettişlik bölgesine ayırmayı o zamandan tasarlamaştı. Fakat daha sonra mesele Doğu Anadolu Islahatı adı altında beynelmilel bir meseleye dönüştürüldü ve bir senedir bizi oyaladı.

Meselenin bugün gelmiş olduğu nokta başlangıcından pek farklı değildir. Sa-dece bir yıldır ıslahat konusunda oyalanmış bulunuyoruz. Bu durum elem vericidir. Hâlbuki hükümet ve Osmanlı milleti bu ıslahatı daha samimi şekilde kendiliğinden uygulama niyetindeydi. Avrupalı devletlerin işe karışmasının hiçbir zararı olmadığı bile ıslahatın bir sene gecikmesi gibi zararı olmuştur.

Avrupalı bazı devletler Hıristiyanlık vesilesine istinaden fuzuli müdahaleler ile meseleyi bazı vilayetlerde nüfus tahriri ile münasafeten temsil esasına riayet olunsun gibi cidden ve hakikaten zaid gayretleri ile memleketimizin bir kısım-ı hayatında alelade hayat cereyanına imkân bırakmamak zihniyetine salık olduklarını ispat etmiş oluyorlar. Hükümetin kendi yapacağı işlerin uluslararası meseleler hâline getirilmesi iyi bir ruh hâlini yansıtmaz.”

Islahatın Osmanlı Devleti'nin problemlerinin çözülmesi için önemli olduğunu ifade eden Türkçülük fikrinin önderlerinden Ahmet Ağaoğlu düşüncelerini şu şekilde ifade etmekteydi:⁴⁹ “Bugün elimizde bir proje var. Bunu tatbik edeceğiz. Tarafsız Avrupa devletlerinden celb edilen umumi müfettişlerden yana ümitliyiz. Ümidimizin dayanağı, siyasî ihtirasa bağlı çalışmalarından uzak kalmalarındandır. On sene önce Rumeli ıslahatını Avrupa kontrolü çerçevesinde gerçekleştiren müfettiş ve memurların nasıl bir felakete yol açtıklarını unutmadık. Mösyö Hoff ve Mösyö Westenek'in hüsn-ü niyetinden eminiz. Şarkî Anadolu Vilayâtı bizim için her zaman endişe merkezi olmuştu. En müthiş şekiller orada tahsin eder, diplomatik hâdiseler orada ika u ihtira edilirdi. Hain propagandacılar için bir kitle, bir saha teşkil eylemişti. Bugün bir kabile ayaklandırılır, yarın bir ihtilâf ihdas olunur, hükümet asker sevk eder, bu sevkîyât-ı askeriye de büsbütün başka manalar da tefsir edilirdi. Fakat bugün, Şarkî Anadolu Vilayâtı'nda bir müfettiş-i umumî bulunacak, hadisâtı yakından tetkik edecek, anasır-ı muhtelifinin münasebât-ı ihtilâfiye-

48 **Tasvir-i Efkâr**, numara. 994, 13 Şubat 1914.

49 **Tercüman-ı Hakikat**, 8 Mayıs 1914'ten naklen Karaca, a.g.m Erdem Karaca, “Ahmet Ağaoğlu'nun Kaleminden Şarkî Anadolu Islahatı (1913-1914)”, **Gazi Akademik Bakış**, cilt 3, sayı 6, Yaz 2010, s.24.

sini anlayacak, hiçbir ecnebi onun harekât-ı icraatına karşı itiraz edemeyecektir. Şarkî Anadolu ıslahatının tatbiki, Ayestefanos ve Berlin Antlaşmalarından dolayı bizimle Rusya arasında bir ihtilafa yol açan gerginliği de ortadan kaldıracaktır. Artık Rusların bölgeye asker gönderecekleri ile ilgili tehditler kâbil değildir...Şaibe ve şüpheler kalkacaktır...”

Bu dönemde kamuoyunda Türk unsura daha çok önem verilmesi gerektiği yönünde yayınlar ve talepler arttı. Ancak böyle bir ortamda siyasî bir parti olan İttihat ve Terakki, imparatorluğun bütünlüğünü koruma zorunluluğundan dolayı Osmanlıcı bir politika izlemekteydi ve bunun dışında davranması beklemezdi.⁵⁰

Gerçekten İttihatçılar tüm Osmanlı unsurunu Türkleştirme çabası içinde miydi? Bu konuda o dönemde yapılan tartışmalara katılan cemiyetin ideologlarından Tanin gazetesi yazarı Babanzade İsmail Hakkı Bey'in değerlendirmesi ilginçtir. Babanzade İsmail Hakkı Bey'e göre cemiyet, Osmanlılığı Türkleştirmek olarak görüyorsa bu, “*Granit taşıyı iğne ile delmeye çalışmak gibi olur.*” ki imkânsızdır. Osmanlılaştırmaktan maksat bir cemaate verilen imtiyazları ortadan kaldırmak da değildir. Tam tersine Kanun-ı Esasî'de gayri Türk unsurlara verilen imtiyazlara dokunulmadığı gibi kanunlar birçok kez onların lehine çalıştırılmıştır. Babanzade açısından Osmanlılaştırmak; “*Osmanlı Devleti'nin bütün fertlerine bir Osmanlı kalbi vermek, ortak bir vatan üzerinde yaşayan fertlerin vatana olan borcunu aynı şekilde ödemesi ve dış dünyaya karşı bu birlikteliğin korunmasıdır.*” Türkçenin resmî dil olması ise imkânsızlığın sonucudur. Nitekim yazar, “*Türkçeyi kaldırırsak hangi unsur vardır ki diğer unsurun lisanını lisan-ı resmî olarak telakki etsin?*” diye sormaktadır.⁵¹ Ahmet Rıza Bey'in Türkçülük hakkındaki görüşleri ise şu şekildedir:⁵² “*Türkçülük; Türkleri, Osmanlıyı teşkil eden halklardan siyaset olarak ayıran, dolayısıyla vahdetimizi ve birbirimize rabıtamızı kıran bir amel olarak düşünülüyorsa, hiçbir zaman Türkçülük gibi güzel bir isimle anamayacağım. Bu fikrin tamamen aleyhindeyim. Bunu kanunlarımıza da mugayir bulduğum gibi, devletin umumi siyaseti içinde zararlı görürüm. Türkçülükten maksat, Osmanlıyı teşkil eden halklar içinde en çok hırpalanmış, hep hamisiz kalmış, mert, asil bir halka, hususi olarak yardım etmek, onun sosyal bakımdan*

50 Sarınoy, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi**, s.133.

51 Tanin, No: 1249, 10 Şubat 1327. Ayrıca bkz. Erdal Aydoğan, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908–1918)**, Ötügen, İstanbul 2005, s.41.

52 **Biz İttihatçılar**, İbrahim Temo&Ahmet Rıza, Örgün Yayınevi, İstanbul 2009, s. 400-401.

yükselmeye çalışmak, ona ilim ve kültür, servet ve refah getirmek, Türk unsurunun toprağa olan bağlılığını artıracak sebepleri hazırlamak; kısacası Türklerin fikrî ve sosyal seviyelerini, asrımızla ahenkli bir vaziyete getirmekse, bu fikri kabul ederim.”

Bu konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Türk milliyetçiliği fikrinin Osmanlı topraklarındaki dönüşümüne bakmak gerekir. Bu fikrin öncüleri; İsmail Gaspıralı⁵³, Yusuf Akçura gibi Rusya'dan gelenler ve Ziya Gökalp, Fuat Köprülü, Ömer Seyfettin gibi Osmanlı topraklarında yetişenler olarak iki farklı gruptan oluşmaktaydı. Osmanlı topraklarında yetişenler için Tanzimat'ın ortaya çıkardığı “Osmanlılık” ile “Türkçülük” aynı anlama geliyordu ve Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak yaşayan tüm unsurları bir arada tutma amacını taşıyordu. Rusya'da doğup büyüyen aydınlar ise Türkçülüğü bütün dünya Türklüğünün birleşmesi anlamına gelen “Turancılık” olarak görüyordu. Çünkü bir yandan çeşitli milletlerden oluşan imparatorluklar dağılırken bir taraftan da aynı milletten halkların oluşturduğu çeşitli ülkelerin birleştirilmesi için savaşılmaktaydı. Almanya, İtalya ve Romanya bunun en güzel örnekleriydi ve bu örnekler farklı yerlerde yaşayan Türklerin bir araya getirilmesi için ilham kaynağı oldu.⁵⁴Bu düşünce içerisinde zaman zaman sadece Türkçülüğü çağrıştıran söylemlere rastlansa da Ziya Gökalp ve diğerleri buna sıcak bakmadılar. Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde görev alması onun görüşlerini daha önemli kıldı.

Ziya Gökalp ve Türkçülük Fikri

Ziya Gökalp, eğitim, dil ve ortak dine dayanan bir birliktelikten bahsetti. Nitekim Osmanlıların asırlarca devlet politikası olarak uyguladığı “Devşirme Sistemi” dikkate alınırca Gökalp'in ırkçılığı çağrıştıracak Türkçülük fikrine karşı çıkışının Osmanlı Devleti'nin tarihi yapısına daha uygun olduğu görülür. Türklerin çoğu Arnavut ya da Çerkez köklerini gururla anlatırlar. Dolayısıyla “saf ırk” ya da “üstün ırk” anlayışı taraftar bulamadı. Hâlbuki Arapça ve Farsça kelimelerden arındırılmış sadeleştirilmiş Türkçe düşüncesi geniş ölçüde kabul görüyordu. Yusuf Akçura, 1909'da İstanbul'a döndükten sonra buna benzer fikir ayrılıkları ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İttihat-ı Anasır politikası izlemesi

53 İsmail Gaspıralı, eğitim reformu ve Müslümanların kültürel ve ekonomik birliği tezlerini savunuyordu. Bkz. Mehmet Saray, **İsmail Gaspıralı (1851-1914)**, Türk Kültürünü Araştırma Ens. Yay., Ankara 1987, s.77-78.

54 Uriel Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, çev. Kadir Günay, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1979, s.147.

sebebiyle Talat Bey ve Ziya Gökalp'in bütün ısrarına rağmen partiye(İttihat ve Terakki) üye olmayı reddetti.⁵⁵ Türkçülük, imparatorluk koşullarında bir kültürel milliyetçilik hareketiydi: Yani Türk devletinin olmadığı bir ortamda ortaya çıkmıştı. O hâlde toprak bütünlüğü bakımından Türkçülüğün nereye doğru gideceği tamamen hayali ve açık uçlu bir soruydu. Öte yandan katı Türkçüler bile "Büyük Türkiye" ülküsünün gerçek dışı niteliğini fark etmişlerdi; onların programı, daha çok bir millî yeniden doğuştu, yani siyâsî birlik amacı gütmeyen tüm Türk dünyasında bir uyanış ve modernleşme işlevini yerine getirmeyi hedefliyordu.⁵⁶ Ziya Gökalp de Osmanlı devrindeki Türkçülük hareketinin başarısız olduğunu kabul edenlerdendir.⁵⁷

Türkçülük fikrinin ideologu kabul edilen Ziya Gökalp, "*millî vicdan ve şuur*" dan söz ederek Türkçülük akımını savunuyordu.⁵⁸ Gökalp'e göre Türkçülük, Türklerin kültürel birliğidir. Türkler dışındaki diğer Osmanlı halkları da kendi millî kültürlerin de muhtardır. Kendi edebiyatını, kendi dilini, kendi kültürünü neşredebilir. "*Sadece Osmanlı lisanı vardır.*" demek Türk kültürüyle beraber diğer unsurların kültürünü de reddetmek olur. Ziya Gökalp, "*Osmanlı tabiri yalnız devletindir, Devlet-i Osmaniye'ye tâbidir. Fakat Devlet-i Osmaniye içinde Arap milleti, Türk Milleti, Ermeni milleti var. Müteaddid birçok milletler var. Bu, bilakis her milletin milliyetini tasdik ediyor ve Osmanlı Devleti'nin de kuvvetlenmesini temin ediyor. Çünkü Osmanlı Devleti ancak müteakabil hürmet esasına müstenit bir ittihad-ı anasıra istinat edebilir. Yoksa hepimiz Osmanlıyız, milletimiz yoktur demekle ittihad-ı anasır olamaz. Bilakis bunu unsurlar reddederler.*" diyerek Türk olmayan unsurların kendi kültürlerinde özgür olmaları gerektiğini savunur.⁵⁹

55 François Georgeon, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi**, s. 84, 93, 98. Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp arasındaki fikir ayrılıklarını karşılaştırmalı olarak ele alan bir çalışma için bkz. Ali Rıza Saklı, "Osmanlı Dönemi'nde Türk Milliyetçiliği", **Akademik Bakış Dergisi**, sayı: 33, Kasım-Aralık 2012, ss. 1-16.

56 Shissler, **İki İmparatorluk Arasında**, 32.

57 Gökalp bu değerlendirmeyi "Türkçülüğün Tarihi" başlıklı ve Yeni Mecmu'a'nın 84. Sayısında yayımladığı makalesinde ele alır. Bu yazı Türkçülüğün Esasları adlı eserinde de yer almaktadır. Bkz. Hikmet Tanyu, **Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliği**, Elips Yay., Ankara 2006, s. 70.

58 Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, 561. Bu görüş ayrılıkları hakkında ayrıntılı bilgi ve o dönem aydınları arasındaki tartışmalar için bkz. Safa, **Türk İnkılabına Bakışlar**, s. 24-44.

59 Ziya Gökalp'in, Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'da yapılan Divan-ı Harbi Örfî yargılamaları sırasında verdiği ifade için bkz. "*Tebcir ve Taktik*" **Divan- Harb-i Örfî Zabıtları İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922**, der. Vahakn N. Dadrian-Taner Akçam,

Ziya Gökalp'in bütün Türklerin "kültürel birliği" anlamına geldiğini belirttiği "Turan" fikrinden etkilendiği görülür. Hatta 1911'de Genç Kalemler'de yayımlanan Turan manzumesi büyük ilgi görmüştür. Gökalp; "*Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan/ Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan!*", diyerek "Turan" idealini düşsel bir fikir olarak ortaya koymuştur. Abdullah Cevdet de buna İçtihat'ta "*Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan/ Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: İrfan!*" şeklinde cevap vermiştir. Abdullah Cevdet, Turan fikrinin bir hayal olduğunu, kendisinin Turan'dan Batı medeniyetini örnek almayı anladığını yazdı.⁶⁰ Ziya Gökalp 1918'de "Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan/ Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan" şeklindeki tanımını Yeni Mecma'nın 51. sayısında yayımlanan "Türkiyecilik ve Türkçülük" konulu makalesinde tekrarlarsa da bunun bir hayal olduğunu⁶¹ aynı yıl yazdığı ve vatani somut olarak tarif ettiği şiiri yazmak suretiyle kabul edecektir. Gökalp, bu şiirde vatani; dil, din ve amaç birliği taşıyan ve bu yönleriyle de millet olarak tanımlanan insanların huzur içinde yaşadığı yer olarak tanımlar.⁶² Öte yandan "Lisan" şiirinde de Türk halklarının Türklüğünü korumuş olan ortak bir Turan dilinden söz etmesi, siyasî yayılma amacı taşımadığı gibi, manevi bir birlik duygusu ve dil, edebiyat, kültür bakımından benzeşme dışında somut bir birleşme de öngörmediğinin delilidir. Gökalp, Türklük ile ilgili olarak yazdığı şiirlerinde yabancı düşmanlığına yer vermez.⁶³

Meşrutiyet'in ikinci kez ilan edilmesinden sonra açılan ve Türk milliyetçiliği fikrini savunan derneklerle bunların yayın organlarının genellikle dil ve eğitimde birliği savundukları, özellikle dilde sadeleşmeyi temin etmek için çalışmalar yaptıkları ve bu çalışmalarını bütün Osmanlı tebaasını bir arada tutmak için yaptıkları görülür. Çünkü Fuat Köprülü, İzzet Ulvi gibi Türkçülere göre

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2008, s. 375-376. Ayrıca krş. Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, cilt 4, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, s.75.

60 Safa, **Türk İnkılabına Bakışlar**, s.27-28. Turan manzumesinin ilk defa 17 Şubat 1910'da yayımlandığı hakkında bkz. Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, cilt II, İstanbul 1976, s.469.

61 Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul 2001, s.325.

62 Nihat Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, fasikül 14, MEB Yay., İstanbul 1978, s.1114.

63 Taha Parla, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, haz. Füsun Üstel&Sabir Yücesoy, Deniz Yay., İstanbul 2009, s.83.

Osmanlıcılığı temin etmenin tek yolu Türk milliyetçiliğinden geçiyordu. Onlar, kendi millî benlikleri oluşan unsurları Türk milliyetçiliğini idrak etmeden anlamının imkânsız olduğunu savunuyorlardı. Dolayısıyla Türkçülerin hiçbir çalışmasında diğer unsurları dışlayan bir anlayış yoktu.⁶⁴ İzzet Ulvi'ye göre Türklük, Osmanlıları birbirine bağlayan büyük bir bağdır. Söylenenlerin aksine Türklüğe çalışmak Osmanlılığın mühim bir uzvunun güçlenmesi ve Osmanlılığa büyük bir hizmet olacaktı.⁶⁵

Türkçülük fikrinden etkilenen aydınların bunu Osmanlılığın en önemli bağı olarak görmelerinin önemli kanıtlarından biri de bazılarının etnik kökenlerinin Türk ırkından olmayışıdır. İttihatçıların sadrazam olarak atadıkları Sait Halim Paşa Arap,⁶⁶ cemiyetin kurucularından Mehmet Reşit Çerkez, Abdullah Cevdet ise Kürt'tür. İdeolojinin fikir babası Ziya Gökalp'in de Diyarbakır doğumlu olmasından dolayı Kürt olduğu yönünde iddialar vardır. Gökalp, İstanbul'a gittiği ilk yıllarda Diyarbakırlı olmasından dolayı kendisine Kürt dendığını, o güne kadar aile büyüklerinden buna dair herhangi bir şey duymadığını, ama yine de şüpheye düşerek araştırdığını söyler. Kültürel ve mezhepsel yönden kendi ailesinin durumunu ve Diyarbakır bölgesinin yapısını inceler. Bunun sonucunda Diyarbakır ahalisinin Kürtçeye benzeyen ama Türkçeye özellikle Azerbaycan şivesine daha yakın bir dil kullandığını, ancak bu dili sadece Kürtlerle iletişimlerinde kullandıklarını, kendi aralarında ise tamamen Türkçe konuştuklarını tespit eder. Gökalp ayrıca Kürtlerin büyük kısmının Şafii mezhebine inandığını, kendi ailesiyle beraber Diyarbakır'ın büyük kısmının Hanefi mezhebinden olduğunu ifade eder ve Türklüğünden asla şüphesi olmadığını da ekler.⁶⁷

İttihat ve Terakki'nin, devletin yönetici kadrosundan ve farklı unsurlardan üyeleri vardı. Bunlar arasında Türklerin yanında Arap ve Arnavutlar bulunmaktaydı. İstanbul'un önde gelen eğitim kurumlarından mezun olanların çoğu anayasanın yürürlüğe konmasını, sultanın yetkilerinin kısıtlanıp reformlar

64 Arai, **Jön Türk Dönemi**, s.81, 98-102.

65 İzzet Ulvi, "Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mani mi?", **Türk Yurdu**, 1/16, 14 Haziran 1328 (27 Haziran 1912), s. 269.

66 Feroz Ahmed, **İttihat ve Terakki**, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yay., İstanbul, 1984, s.228. Paşanın büyük dedesinin Konya'dan Mısır'a gönderildiği için Türk ırkından olabileceği görüşü için bkz. Kudret Bülbül, *Said Halim Paşa*, Kadim Yay., Ankara 2006, s.50.

67 İsmail Hakkı Baltacıoğlu, **Ziya Gökalp**, İstanbul 1996, s.123; Enver Behnan Şapolyo, **Ziya Gökalp**, Güven Matbaası, İstanbul 1943, s. 147-148.

yapılmasını istiyorlardı. Bu yönde oluşan platform o kadar genişti ki radikal Taşnak milliyetçileri için bile yer vardı. Ancak bu birlikte yol almanın sonuçlarının ne olacağı belli değildi. Merkezîyetçi yönetim anlayışının devam edip etmeyeceği, bölgesel yönetim talepleri ve kültürel çeşitliliğin nasıl uzlaştırılacağı belli değildi. Bu sorular Jön Türkler arasında daha iktidara gelmeden ayrılmaya sebep olacak kadar derin ve büyüktü. Bu nedenle İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimleri, imparatorluğun modern ve güçlü bir yapıya dönüşmesinin kitleler arasındaki ayrışmayı durdurup vatanseverlikle ve kendi kimlikleriyle hükümette yer alabilecekleri anlayışını geliştirdi. Bu da Osmanlılık, yani imparatorluk içindeki çeşitli unsurların kimliklerinin eşit olmasını savunan bir görüştü. Böyle bir kimlik için etnik ve dinsel açıdan arındırılmış bir kültürel yapının nasıl kurulacağı belirlenemedi.⁶⁸

İttihatçıların İdeolojileri

İttihatçıların ideolojik görüşleri içinde temelleri Yeni Osmanlılar tarafından atılmış olan Osmanlılık en önemli yeri tutuyordu. Meşrutiyet yönetimi çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin tüm halklarının aynı düşünce etrafında birleşmesi düşüncesi İttihatçıların ezici çoğunluğu tarafından kabul görmekte ve bu cemiyet tarafından her fırsatta dile getirilmekteydi.⁶⁹ Buna göre, “Şura-yı Ümmet”, “Meşveret” gibi yayın organlarında Osmanlı unsurlarının vatanseverlik heyecanı ile bir birlik oluşturması, Müslim ve gayrimüslim halkların politik sorunların çözümünde görüş birliğine varmalarının temini için çaba harcanması yönünde yayınlar yapılarak “*ortak vatan*” konusuna vurgu yapılıyordu. Örneğin Samipaşazade Sezai Bey, Şura-yı Ümmet'te; tüm imparatorluk halklarının bir tek vatanları olduğunu belirtiyor ve “*Aynı gök altında doğmuş, aynı iklimde büyümüş, aynı havayı solumuş yüreklerin, tehlikeden kaçıp sığınacakları, acılarını dindirecekleri yer vatanın sinesidir.*” diyordu.⁷⁰ Gökalp, “*31 Mart olayından sonra Osmanlılık fikri eski nüfuzunu kaybetmeye başladı. Vaktiyle Abdülhamit'e “İslam İttihadi” fikrini vermiş olan Alman Kayseri bu fırsattan istifade ederek Sultanahmet*

68 Roshwald, **Ethnic Nationalism and**, s. 59.

69 “Meşrutiyet” e bağlılık ve “Osmanlılık” fikri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin benimsediği politikanın temelini oluşturmaktaydı. Bu konuyla ve cemiyetin vatan, millet, hükümet, kanun gibi kavramlarla ilgili görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kardeşlerine Hediyesidir**, s.2-20.

70 Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, s.282-283.

Meydanı'nda bu fikri işleyen bir miting yaptırdı. Bugünden itibaren memleketimizde gizli "İttihad-ı İslâm" teşkilatı yapılmaya başladı. Genç Türkler Osmanlı ve İttihad-ı İslamcı olmak üzere iki muarız kısma ayrılmaya başladılar." diyerek Meşrutiyet'in ilânından sonra ülkenin fikri yapısının oluşmasında bile dış mihrakların etkisini anlatmaktaydı.⁷¹

İttihat ve Terakki Partisi'nin 1910'da Selanik'te yapılan kongresine Diyarbakır delegesi olarak katılan Ziya Gökalp, Merkez-i Umumi'ye atandı ve bu görevi aralıksız olarak sürdürdü. Dolayısıyla İttihatçılar onun fikirleriyle tanışıp etkilendiler. Hatta bazı ileri gelen İttihatçılar, özellikle Enver Paşa Türkçülük fikrini savunan bazı cemiyetlere maddi ve manevi destek sağladı. Ama bu durum izlenen Osmanlıcılık ve İslamcılık fikrini temel alan devlet politikasını değiştirmede. Ziya Gökalp'in 1908–1918 arasında kültür ve eğitim konularında partinin en önemli ideologu olduğu doğrudur ama o, hiçbir zaman parti politikasını belirleyenler arasında yer almamıştı. Zaten onun siyaset kuramı da tümüyle anlaşılabilir olsaydı bile, uygulamaya dökülecek nitelikte sayılmazdı. Siyasî kargaşa, ideolojik bölünmeler, partilerin çokluğu ve kültürel-psikolojik kararsızlıklarla şaşkınlıkların hâkim olduğu bu yıllarda, İttihat ve Terakki Partisi de bir sürüklenme içerisindeydi. İktidarının ilk yıllarında eski dönemin bürokratlarıyla ittifak yaparak gücünü pekiştirmeye çalıştı. Dolayısıyla İttihatçılar birlik görüntüsü vermekten uzaktı ve partide ciddi iç bölünmeler yaşanmaktaydı.⁷² Sonuçta iki farklı milliyetçilik biçimi İttihat ve Terakki Partisi'nin bünyesinde birleşti: *"Devlet çıkarlarını dikkate alan bürokratik türde milliyetçilik ve sivil toplumdaki çıkmış "millet" sorununa daha duyarlı bir milliyetçilik."*⁷³

İttihat ve Terakki Partisi'nin siyasî ideolojisi hiçbir zaman kesin bir devrimci ve milliyetçi biçim alamadı. İmparatorluktaki halkların temsilcisi olmak isteyen bir parti olarak *"yamalı bir ideoloji"* ile yetinmek zorunda kaldı. İdeolojisinde Türk milliyetçiliğine de yer vermekle birlikte bunu partinin genel doktrini hâline getirmedi.⁷⁴

Yönetimdeki etkisini her geçen gün daha fazla hissettiren İttihat ve Terakki Partisi'nin, kendisine muhalif grupları bastırarak takip ettiği eşitlik prensibine

71 Tanyu, **Ziya Gökalp ve**, s. 68.

72 Parla, **Ziya Gökalp**, s.46-47.

73 Georgeon, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi**, s.33.

74 Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s.397, 400.

dayanan Osmanlıcılık ideolojisinden vazgeçip Türkçülük ve İslamcılık siyaseti izlemeye başladığı⁷⁵ görüşünde olanlar varsa da devlet tarafından desteklenen ve uygulanan politika pan-İslamizm ve Osmanlıcılıktı; genelde belirtildiği gibi Türk milliyetçiliği değildi. İttihatçı çevrelerde artan bir milliyetçi bilinçlenme vardı ve bu, Yusuf Akçura'nın etrafında toplanmış Türk Ocağı ve onun yayın organı Türk Yurdu Mecmuası etrafında toplananlar tarafından temsil ediliyordu. Ancak bu grup düşüncelerini çok açık ifade edebilse ve özellikle basında sesi çok duyulsa da hükümet uygulamalarında, özellikle hükümetin dış politika ideolojisi üzerinde etkisizdi. Bunun sebebi sadece kısmen pragmatikti ve daha çok hem yönetici seçkin sınıfın hem de seferberlikte olan genel halk kitlelerinin bilinç düzeyiyle ilgiliydi. İmparatorluktaki halkın büyük kısmı Müslüman'dı ve henüz simgeleri olmayan milliyetçilik yerine dinî dayanışma isteğinden daha kolay etkileniyorlardı. Halifelik ve saltanatı kuşaklardır birleştirmiş olan Osmanlı Hanedanı'nın sahip olduğu büyüleyici özellik de dinî çağrılarını kolaylaştırıyordu.⁷⁶Türk milliyetçiliğini esas alan Türk Ocağı'nın yayın organı Türk Yurdu'nda, Akçumoğlu* imzasıyla yazılan bir yazı, İttihat ve Terakki'yi "...sırf Türklük esası üzerine kurulmuş bir fırka-i siyasiye teşkilini, menfaat-i vatan ile kabil-i telif görmüyorlar." sözleriyle eleştirmektedir.⁷⁷

Bu ideoloji; millî devletlerini kurma konusunda Sırp, Bulgar, Yunan milliyetçilerinin başarılı savaşlarını örnek alan unsurların, Osmanlı Devleti'nden ayrılma eğilimlerine karşılık Meşrutiyet'in ilan edilerek kardeşlik ve eşitlik gibi ne getireceği belli olmayan kavramların vaat edilmesiyle vazgeçebilecekleri kadar birleştirici değildi. Ancak İttihat ve Terakki'nin 1907 Kongresi, ayrılıkçı emelleri olan partilerle geçici de olsa ittifak yapmakla sonuçlandı.⁷⁸ Bu, "*İmparatorluğun dokunulmazlığı ve bölünmezliği*" fikrini savunan İttihatçılar için çok önemli bir adımdı. İttihatçılar, devletin ekonomik ve siyasî açıdan bağımsız olabilmesi için yabancıların Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmalarının önüne geçilmesi ve kapitülasyonlara son verilmesi düşüncesini savunuyorlardı. Sayıları az da olsa

75 Macfie, **Osmanlı'nın Son Yılları**, s.83-84.

76 Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s.83-84. Aynı ideolojinin Talat Paşa'nın sadrazam olduğu 1917'de de devam ettiği hakkında bkz. aynı eser, s.86.

* Yusuf Akçura.

77 "Türk Aleminde", **Türk Yurdu**, Cilt 1, Yıl 1, Sayı 21, (23 Ağustos 1320/5 Eylül 1912), s.353-354.

78 Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, s.287.

cemiyet üyelerinden bazıları “Türkçülük” ile ilgili fikirler ortaya koyuyorlardı. Ama bu siyasî olmaktan çok kültürel amaçlar taşıyan bir görüştü.⁷⁹

“*Türkçülük mü? Osmanlılık mı?*” tartışması Birinci Dünya Savaşı’nın sona ermesinin hemen ardından Türk basınının en çok zaman ayırdığı konulardan biri oldu.⁸⁰ Aynı dönemde çıkarılan İstikraz Kanunu (İç borçlanma)’ndan devletin farklı etnik ve dinî grupları arasındaki bağları sıkılaştırma imkânı vermesini bekleyenler de vardı. İmparatorluktaki azınlıkların, Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin istikraza gösterdikleri aşırı ilgi nedeniyle Osmanlı Devleti’ne bağlılıklarını ifade etmelerini uman Yunus Nadi istikrazın, “*Ortak bir vatanın, ırk ya da din farkı gözetmeksizin ortak evlatlarının mucizesi*” anlamına gelebileceğini düşünmekteydi. Bu dönemde en çok söylenen söz “*İstikraz, Osmanlı Milleti için bir imtihandır.*”⁸¹ idi.

Türkiye’de çeşitli fikirlerin tartışılması neredeyse Tanzimat Fermanı’nın ilan edildiği döneme kadar götürülebilir. Bu fikirlerin uygulanabilirliği yöneticiler tarafından nasıl karşılandıklarıyla ilgilidir. Sadrazam Said Halim Paşa, genelde İslamcı bir ideolojiyi benimsiyordu. Türkçülük fikrinin ortaya koyduğu esaslara ise karşı çıkıyordu. Ona göre; “*Milliyetçilik genelde milletlerarası özelde*

79 İttihatçıların ekonomideki yabancı müdahalesini reddeden görüşlerini gayrimüslimlerin ekonomik faaliyetlerine son verme teşebbüsü şeklinde algılanması hakkında bkz. Akçam, **İnsan Hakları ve**, s.153; Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, s. 288-292. Ayrıca Türkçülük fikrinin kültürel bir birliklilik anlamına geldiği ve daha çok dilde sadeleştirmeyi amaçladığı hususu hakkında krş. David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)**, çev. Şevket Serdar Türet&Rekin Ertem&Fahri Erdem, Kervan Yay., İstanbul 1979, s.75, 95vd.

80 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Nesim Şeker, “Türklük ve Osmanlılık Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de ‘Milliyet’ Arayışları Ya Da ‘Anasır Meselesi’”, **İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma**, der. Eric Jan Zürcher, İletişim, İstanbul 2006, s.157-174. Başka bir örnek için ayrıca bkz. Ahmet Refik, **Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtâl**, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 1998, s.153, 171. Ahmet Refik’in 1915’te tuttuğu notlara dayanan bu eser ilk olarak 17 Aralık 1918 ve 18 Ocak 1919 tarihleri arasında “İkdam” gazetesinde tefrikalar hâlinde yayınlandıktan sonra 1919 yılında İstanbul’da kitap olarak basıldı. Kitap genel olarak İttihatçıları hedef alan bir görüşle yazılmıştır. Kitabın birinci bölümünde Ermenilerin 1915 yılında, Trabzon, Erzurum, Erzincan gibi Doğu vilayetlerinde Müslüman ahaliye yapukları mezalim bir görgü tanığı olarak tüm gerçekliğiyle aktarılmıştır. Kitabın ikinci bölümünde ise ülkenin Batı bölgelerinden yapılan tehirci ele alınarak Ermeni ahaliye yapıldığı düşünülen haksızlıklar Eskişehir örneği üzerinden etkileyici bir üslupla ele alınmış ve diğer bölgelerdeki durum, duyumlardan elde edilen bilgilerle aktarılmıştır. Kitap, yazarın İttihatçılara karşı duyduğu öfkeyi öne çıkarması ve çelişkili bilgiler vermesiyle dikkat çekmektedir.

81 Georgeon, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi**, s.167.

ise Müslümanlar arasındaki ilişkileri engelleyecek boyutlarda olmamalıydı. Sadece kendi milleti için çalışıp üretmek bireysel bencilliğin millileştirilmesi demektir. Millet nasıl fertlere çok şey kazandırıyororsa milletler arasındaki bir yakınlaşma ve dayanışma da milletlere çok şey kazandıracaktır.”⁸²

“Enver Paşa, Ziya Gökalp’in ortaya koyduğu fikirlerin neresindedir?” sorusuna Şevket Süreyya’nın cevabı şu şekildedir:⁸³ “Enver Paşa ne Türkçü ne de Turancıydı. Çünkü o her şeyden önce Osmanlıydı. Hâlbuki Gökalp Osmanlılığı eritir. Enver Paşa, yalnız Harbiye Nazırı ve Genelkurmay Başkanı değildir. Aynı zamanda Başkumandan vekilidir. Yani ordu onun elinde ve emrindedir. Memleket ise artık Birinci Dünya Savaşı’na girmiştir. Kaldı ki Enver Paşa’nın iktidarı yalnız bu kadarla da kalmaz. Enver Paşa demek artık ve aynı zamanda İttihat ve Terakki demektir. İttihat ve Terakki’nin adı ise Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’dir. Fazla olarak da Padişah, aynı zamanda halifedir. Yani bütün dünya Müslümanlarının dinî reisidir. O hâlde Osmanlı hükûmeti aslında Osmanlı-İslâmcı bir devlettir. Nitekim Enver Paşa da hem Osmanlıcı hem de İslâmcıdır. Nutuklarında Türkçülüğün Turancılığın adı geçmez.” Talat Paşa, cemiyet içinde liderlik ve kişilik özellikleriyle herkesin takdir ve sevgisini kazanmış biri olarak öne çıkmaktaydı.⁸⁴

Mondros Mütarekesi’nden sonra Türkiye’de yönetim mevkiinde bulunanlar ve diğer bazı İttihatçılar Ermeniler tarafından öldürüldü. Ermeniler, ilişkilerin bozulmasının sorumluluğunu İttihatçılarla birlikte Türkçülük ideolojisini savunanlara yükleyip onlardan bazılarının ölüm şekillerini bile yanlış ele almaktadırlar.⁸⁵

Balkan Savaşları’ndan sonra da Türkçü ideolojiyi savunanların temel tezlerinde bir değişiklik olmadığı Ziya Gökalp’in bazı sözlerinden tespit edilebilir.

82 Bülbul, **Said Halim Paşa**, s.257.

83 Aydemir, **Makedonya’dan Orta Asya’ya**, s. 490. Enver Bey(Paşa)’ın İslamcılık düşüncesini benimsediği görüşü ile ilgili olarak krş. Tansu, **İttihâd ve Terakki İçinde**, s. 304. Enver Paşa’nın kişilik özellikleri ve fikrî yapısı hakkında benzer görüş için bkz. Mithat Şükrü Bleda, **İmparatorluğun Çöküşü**, Destek Yay., İstanbul 2010, s.144–145.

84 Bleda, **İmparatorluğun Çöküşü**, s.27, 53, 110, 116, vd.

85 Erdal Aydoğan, “Ziya Gökalp’in Ölümünün Türk Kamuoyu ve Basındaki Yansımaları”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi**, 10/2, 2007, s.179–182. Hasta yatağında ölen Ziya Gökalp’in asılmış hâlde bulunduğu iddiası için bkz. Arşavir Şiracıyan, **Bir Ermeni Teröristin İtirafı**, çev. Kadri Mustafa Orağlı, Kastaş Yay., İstanbul, 2006, s.153, vd; Natali, **Biz Ermeniler ve Türkler**, s.124.

Gökalp, Balkan Savaşları'ndan sonra 1913 yılında “*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*”⁸⁶ adını verdiği bir yazı dizisi yayınladı. Gökalp, yazısında Tanzimat aydınlarının “Osmanlı Ulusu” oluşturmak için yanlış yol seçtiklerini vurgulayıp “*Osmanlılıktan maksat ‘devlet’ ise zaten her Osmanlı tebaası bu devletin bir ferdi idi. Yok, bundan maksat lisanı Osmanlıca olan yeni bir ‘millet’ yaratmak idiyse Osmanlıca Türkçeden başka bir şey olmadığı için bu yeni millet başka nam altında bir Türk milleti olacaktı...Bu Tanzimat tuzağına yalnız Türkler düştü.*” diyerek Türkler ulusal kimlik kazanırlarsa çeşitli uluslar arasında itilaf sağlanabileceğini savunmaktaydı.⁸⁷ Ziya Gökalp, adı geçen yazı dizisinde şunları söylüyordu: “*Acaba Türklerde milliyetçilik duygusunun uyanmasından fayda mı, yoksa zarar mı doğdu?*” sorusunu sorduktan sonra şu şekilde cevaplamaktadır: “*Hiçbir zararını gören ve gösteren yoktur; faydaları ise sayılamayacak kadar çoktur: Türkçenin yalınlaşması, dilbilgimizin yabancı kurallardan kurtulması,...millî uyanışla birlikte onun ayrılmaz bir parçası olan dinsel bir uyanışın başlaması, bağlı olduğumuz ümmetle beynelmilelîğin belirlenmesi, ekonomi, millî spor ve millî ahlakın gelişmesi, gençlerde bir ülkü uğrunda ölmek duygusunun doğması, diğer uyruklarla ortaklık duygusu dolayısıyla anlaşılabilmenin kolaylaşması, her birey tarafından millî sorumluluğun duyulup üstlenilmesi...Türk kavmi kendini anlar anlamaz, Arapların gelişmek için ihtiyaçlarının ne olduğunu anladı. Öteki uyrukların ihtiyaçlarını da ancak bu yeni anlayışın ışığıyla görecektir.*” Gökalp, Türkçülüğün Osmanlılığın karşıtı değil en büyük yardımcısı olduğunu savunuyordu.⁸⁸ Onun bu görüşleri, İttihat ve Terakki hükümeti tarafından desteklenmese bile İttihat ve Terakki Partisi içinde destek gördü.⁸⁹

İttihat ve Terakki Partisi'nin, 1913 yılında yapılan kongresinde Ziya Gökalp'in “*Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak*” formülünün benimsendiği ve bunun da Türk Yurdu yazarlarınca sevinçle karşılandığı görülür. Türk Yurdu aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin aynı kongrede tartıştığı, özellikle sadrazam

86 Bu görüş ilk kez Ali Suavi tarafından dile getirildiyse de bu Namık Kemal'in görüşlerinin gölgesinde kaldı ve hiç tartışılmadı. Daha sonra 1905'te Hüseyinzade Âli tarafından ileri sürüldü, ancak yine beklenen etkiyi yapmadı. Bkz. Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s.268.

87 Arai, **Jön Türk Dönemi**, s.98–99.

88 Ziya Gökalp, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, haz. Kemal Bek, Bordo-Siyah, İstanbul 2005, 2.baskı, s. 28, 63-64.

89 Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, s.405.

ataması ile ilgili bazı hususları, Padişahın yetkilerini kullanamayacağı endişesinden dolayı eleştirmektedir.⁹⁰

Türkçü Dernekler ve Osmanlı Hükümetinin Türkçü Derneklerle İlişkileri

İttihat ve Terakki Partisi'nin Genç Kalemler, Türk Derneği,⁹¹ Türk Yurdu gibi derneklere destek olmasının en önemli sebebi Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra ortaya çıkan karşı devrim hareketi ve güçlü muhalefet partilerinin kurulmasıydı. İttihatçılar bu koşullarda Meşrutiyet'in önemini kavrayacak gençlerin yetiştirilmesi yoluyla asıl devrimin toplumun zihniyetinde yapılmasını arzuluyordu. Türk Ocağı'nın, 25 Mart 1912 tarihinde kurulduğu, Tanin gazetesinde mesul murahhas Halis Turgut tarafından kamuoyuna duyuruldu. Kültürel, sosyal ve ekonomik alanda gelişme kaydedilmesine yönelik çalışmalar yapan Türk Ocağı'nın 1913'ten başlayarak düzenli toplantı, konferans, konser vb. faaliyetlerle daha fazla kitleyi çektiği ve bu yüzden daha büyük bir mekâna taşındığı görülür. Bu dönemde Türk Ocağı'nın amaçlarını açıklamada en önemli kaynak olan Türk Ocağı'nın Nizamnâme-i Esâs-ı Dâhilisi'ne göre "*Cemiyetin maksadı, akvâm-ı İslamiyye'nin bir rüknü mühimmi olan Türklerin millî terbiye ve ilmî, içtimâî, iktisadî seviyelerinin terakki ve ilâsıyla ırk ve dilinin kemâline çalışmaktır.*"⁹² Görüldüğü gibi Türk Ocağı Nizamnamesi'nde özünde Türklerin her anlamda geliştirilmesi amaçlanmakla birlikte, Türkçülük, Osmanlılık İslamcılık akımlarının henüz ilkelerinin bulanık, amaçlarının açık olmadığı bir dönemin izleri hissedilmekte ve Türk unsuru ancak "akvâm-ı İslamiyyenin bir rükn-ü mühimmi" olarak tanımlanmaktadır. Türklerin vatanı konusunda ise Ahmet Ağaoğlu, "*Hayal kadar vâsi ve yine hayal kadar müphem olan Türk âleminin hudud-u hakikiyyesini çizmekten müşkül bir şey yoktur.(...) Fakat biz bugünkü Türk âleminin hududunu, yalnız Türk unsurunu havi, Türk medeniyeti, Türk hayatı, Türk tarz-ı maiyeti ile geçinen memalik dairesinde arayacağız.*" diyerek vatanı oldukça geniş sınırları olan bir coğrafya şeklinde tanımlamaktadır.

90 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. "İttihad ve Terakki Yıllık Kongresi", **Türk Yurdu**, Yıl 3, Cilt 5 (1913-1914), S. 49, (19 Eylül 1329/2 Ekim 1913), Tanin Matbaası, İstanbul 1914, s.28-30.

91 1908'de kurulan Türk Derneği'nin üyeleri arasında gayrimüslim Osmanlı vatandaşları ve yabancı Şarkiyatçılar da vardı. Bkz. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Metin Kıratlı, TTK, Ankara 1984, s. 347.

92 **Türk Ocağı'nın Dâhili Nizamnamesi**, İstanbul 1329.

Bu dönemde zaman zaman Türklere yönelik atıflar yapılsa da Türk olmayanları eritme yönünde bir eğilim yoktur.⁹³

Türk Ocağı Nizamnamesi'nin dördüncü maddesi, "*Ocak maksadını tahsile çalışırken sırf millî ve içtimâî vaziyette kalacak, asla siyaset ile uğraşmayacak ve hiçbir vakit siyasî fırkalara hâdim bulunmayacaktır.*" şeklindedir. Türk Ocağı'nın bu ilk döneminde çeşitli siyasî partiler ve özellikle İttihat ve Terakki Partisi ile ilişkileri konusunda farklı görüşler vardır ve bu görüşler temelde iki tez üzerinde yoğunlaşmaktadır: Türk Ocağı ile İttihat ve Terakki Fırkası arasında organik bir ilişkinin varlığını savunan görüşe göre, Ocaklar bu partinin ideolojik alandaki rehberliğini üstlenmiş ve onun maddi ve manevi desteğinden yararlanarak büyük kentlerde şubeler açmayı başarmıştır. İkinci yaklaşıma göre ise Türk Ocağı bu ilk faaliyet döneminde iktidar partisi karşısındaki görelî özerkliğini korumayı başarmış, hatta Türkçülük anlayışı ile farklı bir konuma sahip olmuştur. İttihatçıların Türk Ocağı'na nüfuzu daha çok Ziya Gökalp ve Hüseyinzade Ali vasıtasıyla oldu. Yönetim kadrolarına girmeyi başaran bazı İttihatçıların varlığına rağmen Türk Ocağı kurucularının İttihatçılardan bağımsız hareket etmeye çalıştıkları, hatta Yusuf Akçura'nın ocağın bağımsızlığını korumak için de İttihat ve Terakki Partisi'ne üye olmaktan kaçındığı görülür.⁹⁴

İttihat ve Terakki Partisi'nin Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı içinde açıkça siyasal Turancılık ideolojisine yönelmesi sonucunda Türk Ocağı'nın savunduğu Türkçülük fikrinin de ideolojik bir mahiyet kazandığı iddia edilse de ocak ileri gelenleri partinin nüfuzu altına girmemek için büyük mücadele verip o ince çizgiyi korumayı başardılar.⁹⁵ Taha Parla, Niyazi Berkes gibi Ziya Gökalp ile ilgilenen tüm araştırmacılar onun ırkçı ve siyasî yayılmacı bir görüşü olmadığını söyler.⁹⁶ Heyd, Gökalp'in fikirlerinin Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra uygulamaya konduğunun altını çizer. Heyd'e göre Gökalp, İttihat ve Terakki Partisi'nin siyasî bir üyesi olarak sosyal, kültürel ve siyasî programlarla ilgileniyordu ve bu çerçevede kurulan derneklerin gelişiminde büyük rolü oldu. Gökalp ayrıca başta

93 Füsun Üstel, **İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)**, İletişim Yay., İstanbul 1997, s.55, 63-64.

94 Üstel, **İmparatorluktan Ulus Devlete**, s.71.

95 Sarınoy **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi**, s. 158, 160-161; Üstel, **İmparatorluktan Ulus Devlete**, s.72, 73-80.

96 Lewy, **The Armenian Massacres**, p. 45.

Ermeniler olmak üzere azınlıkların taleplerini araştırdı.⁹⁷ Gökalp, bir parti lideri ya da bir ihtilalcı değildi. O, bu inkılâbın gerçekleşmesini isteyen bir partinin içinde bir fikir adamıydı. İnkılâp gerçekleştikten sonra da memlekette yeni bir hayat yaratmak isteyenlerden ayrılmayarak onlara, doğru yolu göstermeyi hayırlı bulduğu için iktidar mevkiindekilerle beraber oldu. Yoksa iktidar mevki için çalışmadı. Hiçbir zaman kabineye girmeyi amaçlamadı. Onun tek amacı fikirlerinin gerçekleşmesiydi. Aktif politikada doğrudan yer almamış siyasetçilerle arkadaş olmuş ve Merkez-i Umumî’de ancak gençlik teşkilatına memur edilmiştir. Ne iç ne de dış siyasete karışmamıştır. Ziya Gökalp, İttihat ve Terakkî’nin amaçlı memuru durumunda da değildi. Fikirlerini açıkça söylerdi ve faaliyetlerinde tamamen serbestti. Bu da kendisine duyulan güvenin bir sonucuydu.⁹⁸ Gökalp daha sonra 1919 yılında İngilizler tarafından tutuklandı ve Ermeni tehciri ile ilgili olarak işgal mahkemesi tarafından yargılandı. Onun suçsuz olduğu mahkeme tarafından kabul edildi.

Türk milliyetçiliğini savunan Genç Kalemler, Türk Derneği ve Türk Yurdu dergilerinde yer alan yazılarda daha çok dilde sadeleşme ve Türk kültürüne yönelik yazılar yayımlandığı, bilhassa Ermenileri konu alan bir tek yazı dışında yazı yazılmadığı dikkate alınır, bazı yazarların daha önce bahsedilen iddialarının tarihi dayanaktan yoksun ve mesnetsiz olduğu açıkça tespit edilir. 1913 yılında Türk Yurdu dergisinde yayımlanan “*Ermeni Millî Şenlikleri*” başlıklı bu yazıda,⁹⁹ “*Anadolu hayatı için pek mühim bir sene olan miladın 1913’üncü yılı Ermeni harfleri icadının 1500’üncü ve Ermeni tabaatının 400’üncü sene-i devriyesine rast geliyor!... Milletlerin tekamül ve inkişafında, jübileler (sene-i devriyeler)in ciddi faideleri muhakkaktır: Jübile günlerinde millet, maziye icra-yı nazar ederek kat’olunan mesafeyi, gelip geçen vekayii hatırlar; haldeki iktidar ve faaliyetinin derecesini ölçer; istikbâle dair tasavvurlarını, emellerini kuvvetlendirir ve yayar...*

413-1513-1913! Bu tarihi rakamlar etrafında, Osmanlı Ermenilerinin üç beş gün evvel yaptıkları şaşalı şenlik, ihtimal ki Ermenistan’ın Bizans ve İran arasında muhafaza-i muhtariyet ettiği devirden beri görülemeyen bir hava-yı serbesti ve

97 Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, s. 35, 129, 158; Lewy, **The Armenian Massacres**, p.46.

98 Şapolyo, **Ziya Gökalp**, s.95, 100.

99 **Türk Yurdu**, “Ermeni Millî Şenlikleri”, sene 3, sayı 51, 13 Teşrinievvel 1329 (30 Ekim 1913), s. 60. Ayrıca bu dergilerde yayımlanan tüm yazıların listesi için bkz. Arai, **Jön Türk Dönemi**, ekte verilen liste.

cesaretle muhat idi. O hava-yı serbesti ve cesarete hak kazanabilmek için, Ermeni vatandaşlarımızın pek çok çalışmış ve çalışmakta bulunmuş olduklarını itiraf zaruridir...” yorumu yapıldıktan sonra yazının geri kalan bölümünde şenlikler tasvir edilmiştir: “Halk pek çok ve pek şendi. Ermeni milletinin en aşağı tabakalarına kadar vicdan-ı millî nüfuz etmiştir. Kılık ve kıyafetlerinden balıkçı, kayıkçı, tulumbacı zannolunan kimseler bile şenliğe anlayarak, duyarak, ümitler, emeller besleyerek iştirak ediyorlardı. Kilisenin tesavir-i mukaddese bulunan mahalline bir perde çekilmiş ve böylece kilise kiliselikten çıkarılıp bir nevi konferans salonu hâline getirilmişti. Perdenin üzerine allı, mavili bir resim yapıştırılmıştı. Daha aşağıda çelenkler, resim levhaları dizilmiş ve onlar etrafına kıpkızıl gömlekle küçük çocuklar toplanmıştı. Bir bando mızıka, ilahiler, marşlar ve hatta valsler terennüm ediyordu...Perdeye toplu iğneyle yapıştırılan allı mavili resim, “Ma-yı Hayastan” yani Ermenistan şehri arması imiş. Aşağıdaki resimler, Ermeni harflerini icat eden zatların resimleri imiş. Çelenk onların şerefine komuş imiş. Kızıl gömlekle çocuklara gelince, devr-i sabıktaki Ermeni vaka-i müessifesinden beri bazı mektep çocukları böyle kızıl gömlek giyiyorlarmış...”

Kilisekapısı önüne jübileye mahsus kartpostallar, risaleler, resimler, kokartlar, kurdeleler satan adamlar sıralanmıştı. Hepsinden aldım. Kartpostalların bazılarında harf ve matbaa mucitlerinin resimleri, bazılarında ise üstüne koca bir taç giydirilmiş “Ma-yı Hayastan” ile yedi Ermeni kralının muhteşem tasvirleri vardı. Kurdeleler kırmızı ve mavi renklerde idi. Halkın çoğu bu kurdelelerden takmıştı ve oralarda dolaşan vatandaşlarının bayramlarına samimiyetle tok, hâr-ı mütebessim ve mesut çehresinden pekiyi anlaşılabilir bir Türk komiser efendi bile resmî kaputunu o kurdelelerle tezyin eylemişti...”

Bu manzara, Ermenilerin Osmanlı Devleti’ne bağlılığının neredeyse tamamen sona erdiğini ve kendi millî devletlerini kurmak için hazır olduklarını ortaya koymasına rağmen bu yazı ile Türk Yurdu yazarları Ermeni milletinin kendi millî değerlerine verdiği önemi gıpta ile karşılamaktaydı.

Sonuç

Jön Türkler içerisinde farklı din, ırk ve farklı dünya görüşlerine mensup insanlar vardı. Jön Türk hareketinin başlangıcında “Türk Milliyetçiliği” bir ideoloji olarak öne çıkmamaktaydı. Hatta kamuoyunun desteğini kazanmak için İslamî söylemlerin daha çok kullanıldığı görülmektedir. Jön Türkler, farklı fikir akımlarından hepsinden de aynı anda etkilenebilmişlerdir. Çünkü onlar için kendi benimsedikleri fikirler değil devletin problemlerinin çözülmesi en önemli konuydu.

Türkçülük kavramı Osmanlı aydınları için çok yeniydi. “Türk” olmanın Türkçe bilme dışında herhangi bir ayrıcalık getirmediği kabul edilen bir durumdur. Dolayısıyla son derece sınırlı sayıda aydın tarafından ortaya atılan ve daha çok Balkanlardaki gelişmeler ve Rusya’nın Panslavizm akımına cevap şeklinde ortaya çıkan bir akımdır. Öte yandan milliyetçilik hareketleri Osmanlı Devleti’nin en büyük düşmanı olarak kabul ediliyor, devletin varlığını devam ettirebilmesi için millî hareketler onaylanmıyordu. Devletin devamı ve birliğinin sağlanması için “Ortak dil” yani Türkçe en önemli vasıta olarak kabul edilmişti. Zaten öteden beri devlet memuru olmanın en önemli anahtarı Türkçe bilmektir. Bu iletişim sağlamak için zorunlu görülen bir durumdu. Öte yandan Osmanlı unsurlarının kendi dillerini, devlet desteğiyle açtıkları okullarda öğretmelerinin yolu açıldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin, bazı kongrelerinde gayrimüslim unsurların Türkleştirilmesiyle ilgili kararlar aldığı bu kongrelerin yapılmasından hemen sonra bazı gazetelerde öne sürülmüş, ancak cemiyet bunu derhal yalanlamıştır. Ancak bu iddialar aralıklarla devam ettirilmiş, hatta günümüze kadar ulaştırılmıştır. Bu da iddiayı ortaya atanların kendi ayrılıkçı amaçlarını meşrulaştırma gayreti içine girdikleri izlenimi uyandırmaktadır. İddiaların temelinde o dönem gazetelerinde yazılan bu haberlerin yer alması ve cemiyetin yayınladığı tekzip metinlerinin görmezden gelinmesi nedeniyle iddia dayanaksız görünmektedir.

Türkçülük fikrini savunan aydınlar arasında görüş birliği yoktu. Bazıları bundan Osmanlı Devleti’nin varlığının korunmasını anlarken bazıları Türklerin kültürel birliğini anlıyordu. Bu akımın öncülerinden Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Partisi’nde aktif görev aldı. Ama Yusuf Akçura, görüşlerine müdahale edilebileceği gerekçesiyle bundan şiddetle kaçındı. Ziya Gökalp, Türkçülük fikrinin güçlenmesinin Osmanlı bünyesindeki diğer kültürlerin serbest olmasıyla

gerçekleşebileceği görüşünü ve Türklerin kültürel birliğini savundu. Ziya Gökalp ve bazı Türkçüler, Türkçülükle ilgili çalışmaların Osmanlılığı güçlendireceğine inanıyordu.

İttihatçılar ideolojik olarak Osmanlıcılık ve İslamcılık fikirlerini savundu ve buna uygun bir siyaset yürüttüler. Parti içerisinde Türk Milliyetçiliğini savunanlar olsa da bu hiçbir zaman partinin siyasi doktrini hâline gelmedi. Dolayısıyla uygulanma şansı bulmadı.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgesi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA); Dâhiliye Siyasi (DH. SYS), 53/7, lef 1-3, (1329 Ra 01).

Yayımlanmış Belgeler

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print, General Editors, Kenneth Bourne and D. Cameroon Watt, part I, series B, The Near and Middle East 1856-1914, Editör, David Gillard, volume 20, The Ottoman Empire under the Young Turks 1908-1914, University Publications of America, Doc.28, Inclosure in Doc.27. Annual Report on Turkey for the year 1910.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kardaşlarına Hediyesidir, Selanik 1326.

Türk Ocağı'nın Dâhili Nizamnamesi, İstanbul 1329.

Sürelî Yayınlar

"İttihad ve Terakkî Yıllık Kongresi", **Türk Yurdu**, Yıl 3, Cilt 5 (1913-1914), S.49, (19 Eylül 1329/2 Ekim 1913), Tanin Matbaası, İstanbul 1914.

"Türk Aleminde", **Türk Yurdu**, Cilt 1, Yıl 1, Sayı 21, (23 Ağustos 1320/5 Eylül 1912), s.353-354.

"Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mani mi?", **Türk Yurdu**, İZZET ULVÎ; 1/16, 14 Haziran 1328.

"Ermeni Milli Şenlikleri", **Türk Yurdu**, sene 3, sayı 51, 13 Teşrinievvel 1329.

"Türkler Bir Ruh-ı Millî Arıyorlar", **Türk Yurdu**, Yıl: 2, Sayı: 25, 18 Teşrinievvel 1328.

İctihad, Numara: 52, 31 Kanunusani 1328, s.1.

Tanin, No: 1249, 10 Şubat 1327.

Tasvir-i Efkâr, numara: 256, 15 Şubat 1910.

Tasvir-i Efkâr, numara: 994, 13 Şubat 1914.

Tasvir-i Efkâr, Numara: 213, 4 Kanunusani 1910.

Araştırma ve Tetkik Eserler

AHMAD, Feroz, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

AHMAD, Feroz; **İttihat ve Terakki**, çev. Nuran Yavuz, Kaynak yay., İstanbul 1984.

AHMET REFİK, **Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtâl**, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 1998.

AKÇAM, Taner, **İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu**, İmge, Ankara 1999.

AKÇAM, Taner, **1915 Yazıları**, İletişim, İstanbul 2010.

AKÇURA, Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, TTK Yay., Ankara 1976.

AKIN, Rıdvan, **Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi 1908-1918**, İstanbul, Der Yay., 2002.

ARAI, Masami, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, çev. Tansel Demirel, İletişim, İstanbul 2008, 4.baskı.

ATEŞ, Sanem Yamak, **Asker Evlatlar Yetiştirmek**, İletişim, İstanbul 2012.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, cilt II, İstanbul 1976.

AYDOĞAN, Erdal, "Ziya Gökalp'in Ölümünün Türk Kamuoyu ve Basındaki Yansımaları", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi**, 10/2, 2007.

AYDOĞAN, Erdal, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)**, Ötüken, İstanbul 2005.

BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı, **Ziya Gökalp**, İstanbul 1996.

BANARLI, Nihat Sami, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, fasikül 14, MEB Yay., İstanbul 1978.

BAYAR, Celal, **Ben de Yazdım**, cilt 4, Sabah Kitapları, İstanbul 1997.

BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu Batı Yay., İstanbul t.y.

Biz İttihatçılar, İbrahim Temo&Ahmet Rıza, Örgün Yayınevi, İstanbul 2009.

BLEDA, Mithat Şükrü, **İmparatorluğun Çöküşü**, Destek Yay., İstanbul 2010.

BRYCE, James&TOYNBEE, Arnold, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916**, çev. Attila Tuygan-Jülide Değirmenciler, cilt 2, Pencere Yay., İstanbul 2006.

BÜLBÜL, Kudret, **Said Halim Paşa**, Kadim Yay., Ankara 2006.

ÇAKMAK, Fevzi, **Garbî Rumeli'nin Suret-i Ziyâi ve Garb Cephesi**, İstanbul. ty.

DADRIAN, Vahakn N., **Ermeni Soykırım Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma**, çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yay., İstanbul 2008.

DADRIAN, Vahakn, **Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller Toplu Makaleler Kitap 1**, çev. Attila Tuygan, 2. Baskı, Belge Yay., İstanbul 2007.

DADRIAN, Vahakn, **Türk Kaynaklarında Ermeni Soykırımı**, çev. Attila Tuygan, Belge Yay., İstanbul 2005.

DÜNDAR, Fuat, **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği 1913-1918**, ed. Kerem Ünüvar, İletişim, İstanbul 2008.

EYİCİL, Ahmet, **İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey**, Gün Yayıncılık, Ankara 2004.

GEORGEON, François, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)**, çev. Ali Berktaş, YKY, İstanbul 2009.

GÖKALP, Ziya, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Haz. Kemal Bek, 2. Baskı, Bordo – Siyah, İstanbul 2005.

GÜNAY, Nejla, "Atatürk Döneminde Türkiye'de Beden Eğitiminin Gelişimi ve Gazi Beden Terbiyesi Bölümü", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı: 85, Yıl: Mart 2013, ss. 73-99.

HANİOĞLU, M. Şükrü, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İletişim Yay., İstanbul.

HEYD, Uriel, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, çev. Kadir Günay, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1979.

KARACA, Erdem, "Ahmet Ağaoğlu'nun Kaleminden Şarkî Anadolu Islahatı (1913-1914)", **Gazi Akademik Bakış**, cilt 3, sayı 6, Yaz 2010, ss. 15-26.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, cilt VIII, TTK, Ankara 1983.

KARPAT, Kemal H., **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, Timaş Yay., İstanbul 2010.

KAYALI, Hasan, **Jön Türkler ve Araplar**, TVYY, İstanbul 1998.

KÉVORKIAN, Raymond H., **Le Génocide des Arméniens**, Odile Jacob, Paris 2006.

KOÇAK, Fatma Müge, **Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü**, Ayraç Yay., İstanbul 1999.

KURT, Ümit, “1915 Yazıları Vesilesiyle Yeniden Ermeni Meselesi”, **Toplumsal Tarih**, sayı 198, Haziran 2010.

KUSHNER, David, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)**, çev. Şevket Serdar Türet&Rekin Ertem&Fahri Erdem, Kervan Yay., İstanbul 1979.

LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK), Ankara 1984.

LEWY, Guenter, **The Armenian Massacres in Ottoman Turkey**, The University of Utah, Salt Lake City 2005.

MACFIE, A.L., **Osmanlı'nın Son Yılları 1908–1923**, çev. Damla Acar&Funda Soysal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.

NATALI, Şahan, **Biz Ermeniler ve Türkler**, çev. Nihal Aktan, Pêri Yay., İstanbul 2008.

IZRAİL, Nesim Ovadya, **1915 Bir Ölüm Yolculuğu Krikor Zohrab**, Pencere Yay., İstanbul 2013.

PARLA, Taha, **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm**, haz. Füsün Üstel&Sabir Yücesoy, Deniz Yay., İstanbul 2009.

PETROSYAN, Yuri Aşatoviç, **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, çev. Mazlum Beyhan&Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1974.

POMIANKOWSKI, Joseph, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü “1914–1918 I. Dünya Savaşı”**, çev. Kemal Turan, 3. Baskı, Kayıhan Yay., İstanbul 2003.

RISAL, P., “Les Turcs a la Recherche D'une ame Nationale”, *Mercvre de France*, Directeur. Alfred Vallette, Paris, No: 364, Tome: XCVIII, 16 Août 1912, pp. 673-707, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2017063/f7.image.langEN> (9/10/2014).

ROSHWALD, Aviel, **Ethnic Nationalism and the Fall of Empires Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923**, Routledge, London and New York 2001.

SAFA, Peyami, **Türk İnkılâbına Bakışlar**, Kültür Bak. Yay., Ankara 1981.

SAKLI, Ali Rıza, "Osmanlı Dönemi'nde Türk Milliyetçiliği", **Akademik Bakış Dergisi**, sayı: 33, Kasım-Aralık 2012, ss. 1-16.

SARAY, Mehmet, **İsmail Gaspıralı (1851-1914)**, Türk Kültürünü Araştırma Ens. Yay., Ankara 1987.

SARINAY, Yusuf, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları**, Ötüken, İstanbul 2005.

SHISSLER, A. Holly, **İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

ŞAPOLYO, Enver Behnan, **Ziya Gökalp**, Güven Matbaası, İstanbul 1943.

ŞEKER, Nesim, "Türklük ve Osmanlılık Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de 'Milliyet' Arayışları Ya Da 'Anasır Meselesi'", **İmparatorluk-tan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma**, der. Eric Jan Zürcher, İletişim, İstanbul 2006.

ŞIRACIYAN, Arşavir, **Bir Ermeni Teröristin İtirafı**, çev. Kadri Mustafa Orağlı, Kastaş Yay., İstanbul, 2006.

TANSU, Samih Nafiz, **İttihâd ve Terakki İçinde Dönenler**, anlatan Galib Vardar, İstanbul, YZY, 2003.

TANYU, Hikmet, **Ziya Gökalp ve Türk Milliyetçiliği**, Elips Yay., Ankara 2006.

"**Tehcir ve Taktik**" **Divan- Harb-i Örfî Zabıtları İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922**, der. Vahakn N. Dadrian-Taner Akçam, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2008.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler, cilt I: II. Meşrutiyet Dönemi**, Hürriyet Vakfı yay., 2. Baskı, İstanbul 1988.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler, cilt III, 4. Baskı**, İletişim yay., İstanbul 2009.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul 2001.

ÜNGÖR, Uğur Ü., **CUP Rule in Diyarbekir Province, 1913-1923**, University of Amsterdam, Department of History Master's Thesis "Holocaust and Genocide Studies", 2005.

ÜSTEL, Füsün, **İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)**, İletişim Yay., İstanbul 1997.

YILDIZ, Ahmet, **Ne Mutlu Türküm Diyebilene, Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)**, İletişim Yay., İstanbul 2001.

